Тувинская ... БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 233 (13233) | 1986 чылдың октябрь 4, суббота | 1925 чылда үндезилеттинген | Өртээ 3 көпеек

СЭКП ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУНДА

СЭКП ТК-ның Политбюрозу октябрь 2-де эрткен хуралынга Краснодар крайда «Кубань» деп агроүлетпүр комбинадының ажылының эки түңнелдерин демдеглээн болгаш ам-даа он дорт ындыг комбинаттарны РСФСР-ге, Украин ССР-ге болгаш Белорус ССР-ге тургузар дугайында саналды чүүлдүгзүнүп көрген. Бо чаа комбинаттарның кол-ла сорулгазы болза, амгы үениң техниказының болгаш технологиязының баазазынга кодээ ажыл-агый продукцияларын болгаш бедик шынарлыг аъш-чем бараанн арын бүдүрерин көвүдедири, бот-орулга-чарылгага болгаш чарылгазын орулга-биле дуглаарынга үндезилээш, продукцияны бүдүрерин, белеткээрин, болбаазырадып ажылдап кылырын база сайгарарын боттандырары болур. Моон соңгаар дуржулга кылдыр агроүлетпүр комбинаттарын өске-даа республикаларга, крайларга болгаш областарга тургузары эргежок чугула деп көрген.

Социалистиг хоойлу-дүрүмнү улам ыңай быжыглаарының айтырыгларын чугаалажып көргеш, эде тургустунуушкунну болгаш социалистиг демократияны ханыладып турар үеде хоойлу-дүрүмнү чайгылыш чокка сагыыры бистиң күрүневисти, чоннуң бот-эргелелин хөгжүдеринге, социал чөптүг чорукту болгаш ажылчы чоннарның хоойлу ёзугаар эргелерин болгаш хосталгаларын хажык чок хандырарынга улам улуг ужур-дузалыг боор турарын Политбюро демдеглээн. Маңаа хамаарыштыр прокуратураның, милицияның, судтарның болгаш хоойлу-дүрүм камгалаар өске-даа органнарның ажылын чайгылыш чок эде тургузары эргежок чугула. Хоойлу-дүрүм камгалаар органнар корум-чурумну шынгыы сагыырының үлегер-чижээ болгаш турар, хамаатыларның эрге-ажыктарын идегелдиг камгалаар болгаш оон-биле калы ниитилелге удур чүүлдерни шиитпирлии-биле ойтур шавар, кем-херек үүлгедир, корум-чурум үрээр өске-даа чоруктар-биле шиитпирлиг демиселди чорудар ужурлуг. Тодаргай херектерни суд истеп болгаш сайгарып турар үеде кымның-даа бол талазындан аңаа холгаарлаар дээн кандыг-даа оралдажыышкыннарның болдурбазын айыткан.

Хоойлу-дүрүмнү камгалаар талазы-биле ажылды политиктиг чугула сорулгаларның бирээзи кылдыр көөрүн партия комитеттеринге саналдаан. Ниитилелдиң болгаш күрүнениң эрге-ажыктары дээш, совет хамаатының ажылдаар, чурттаалга шелү алыр болгаш өске-даа эргелерин чайгылыш чок сагыыры дээш министерстволарның болгаш ведомстволарның, профэвилел болгаш хөй-ниити өске-даа организацияларның харысалгазын улам ыңай бедидериниң углаашкыннарын тодараткан.

Политбюро Чернобыль АЭС-ке болган аварияның уржуктарын чайладыр талазы-биле ажылдарның чорып турарын чугаалажып көрген. Үрелген реакторну базырып-дуглаар, хирленген девискээрни арыглаар, АЭС-тиң бирги болгаш ийиги энергоблоктарын ажылдалга киирерин белеткээр талазы-биле улуг хемчээлдиг ажылдарны боттандырганын демдеглээн. Сүт курлавырлаларын радиоактивтиг бүдүмелдерден идегелдиг камгалаарын хандырган. Ажыл кылып шыдаар бүгү кижилерни ажыл-биле хандырган. Өскээр көжүрген чурттакчы чонга 8 муң ажыг бажыңнарны туткан болгаш чаагайжыды тудуп 6 муң хире бажыңнарны тударын уламчылап турар.

Ядролуг энергетиканың айыыл чок ажылдаарын бедидер айтырыглар талазы-биле МАГАТЭ-ниң кежигүннери чурттарның чөвүлел хуралының түңнелдериниң дугайында дыңнадыгны чугаалажып көргеш, оон ажыл-чорудулгазының бүгү углаашкыннарының талазы-биле совет организацияларның МАГАТЭ-биле харылзааларын хөгжүдериниң угланыышкынын, чүгүн-даа мурнунда атомнуг энергетиканың доктаамал турушутуг болгаш айыыл чок хөгжүдериниң айтырыгларының талазы-биле делегей чурумун тургузарының айтырыгларының талазы-биле угланыышкынының уламчылаары чугула ужур-дузалыг боор турарын Политбюро демдеглээн.

Эштер М. С. Горбачев, А. А. Громыко болгаш совет өске-даа удуртукчуларның Малагасий революциязының Авангард партиязының Чиңгине секретары, Малагаскар Демократтыг Республиканың Президентизи Д. Рацирака-биле чугаалажыышкыннарының түңнелдерин Политбюро чугаалажып көрген. Делегейниң амгы амыдыралының кол айтырыгларын ийи чурттарның ниити чаңгыс аай көрүп турарын чугаалажыышкыннар үезинде бадыткаттынганын демдеглээн. Совет-малагасий найыралдыг харылзааларны улам ыңай хөгжүдериниң шугумун чүүлдүгзүнген.

СЭКП ТК-ның чанында Партийжи контроль комитединиң делегациязының Венгр Улус Республикага чоралдаанының дугайында эш М. С. Соломенцевтиң дыңнадыын болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң делегациязының Чехословак Социалистиг Республикага албан чоруу кылганының түңнелдериниң дугайында эш Н. Н. Слюньковтуң информациязын дыңнаан.

СЭКП ТК-ның Политбюрозу партия амыдыралының болгаш күрүне тургузуунуң өске-даа чамдык айтырыгларын, а ол ышкаш Коммунистиг партияның болгаш Совет чазактың идип үндүргени улуг хемчээлдиг тайбың инициативаларның боттаныышкынының чорун турарының байдалын чугаалажып көрген.

ШАЛЫПЧЫЛАР—ШАҢДА

Совхозтуң төп шаңы суур кыдыында бедик хавак кырында турар. Ында «Күскү дүжүттү чидириг чок ажаап алыылыңар!» деп лозуң келген кижиниң хей-аъдын көдүрүп турар. Бо шаңда өске-даа көргүзүг материалдары бар. А кинскээн кызыл түк кайнын тура иллеп.

Шаңче кирер эжикте улуг деңзини тургускан, күчүлүг машиналар үнерде-даа, кирерде-даа аңаа деңзиледип турар. Дүжүт ажаалдазының түлүк үезинде маңаа машиналар чыскаалыпкан турар. Шаңның девискээрин шуптуун асфальттап каан. Ында-мында артык чүве чок, шуптузу эмгелиг, кайда-даа арыг-силиг. Ындыг чурумну маңаа шаң эргелекчизи Зотов Моңгуш тургускан.

Шаңда тараа арыглаар сес машинаны черглештир тургускан. Оларның шуптузу ажылдап турда көөрге, шалыпкын-даа, хөглүг-даа. Тарааны чүдүрүп азы ыңай-бээр сайгарып турар техника база бар. Шаңда оорганы эжип турар улус база бар. Оларның бараанындан-на кижиниң ажылдаксаазы кээр.

Шаңда доктаамал ажылдап турар үжен кижи бар. Оларның ажылының бүдүрүкчүлүү эдикчи Михаил Анай-оолдуң ажылындан база хамааржыр. Аныяк коммунист ында тараа арыглаар, чүдүрер машиналарының туруушкунун боддурбас дээш кызымак ажылдап турар. Оон ачызында шаңда 1445 тонна тарааның ийиги арыглаашкыны чогумчалыг чоруп турар. Михаил Анай-оолдуң удуртулгазы-биле Кара-оол Чикчит, Шыырап Байыр-оол олар тараа кургадыр чаа машинаны база эптеп дооскан. Амында тараа кургадыр ажыл ийи ээлчег-биле чоруп турар. Маңаа тракторист Александр Сундуйнуң кирип турар үлүүн база айтыры чугула. Аныяк тракторист тарааны шаң иштинге ыңай-бээр сайгарып турар.

Шаңда дүжүт ажаалдазындан бээр кызымак ажылдап турар ажылчыннар хөй. Ыландгыя Солотпай Куулар, Оюн Седен-Хуурак, Артем Ыдамчап, Светлана Сеңгии олар социалистиг чарыштың мурнуку одуруун ээлеп келгеннер. Мында шефтеп турар кижилер база мактаалдыг ажылдап турарлар. Тейлдаада «Чалбыыш» (даргазы Моңгуш Күзелмаа), Ак-Талда «Үгулээ» (даргазы Ондар Делгермаа), Советскаяда «Отчугаш» (даргазы Куусаал Кажыккай) агитквартираларның кежигүннериниң ажылы организастыг. Шаңның арыг-силиин тударынга таңныыл Даспай-оол Ыламчаптың кирип турар үлүү эвээш эвес. Хүүрек, ширбиш сеңтээр, кылыр дээш, ол черле олут орбас.

Бо хүннерде Совет Конституция хүнүнге тураскаадып социалистиг чарыш «Ак-Туруг» совхозтуң төп шаңында улам-на өөскээн. Шаң ажылчыннары келир частың тарылгазынга четчир болгаш шынарлыг үрезинни белеткээр дээш, шудургу ажылдап турарлар.

С. САНЧЫ.

Кызыл районда «Тиилелге» совхозтуң төп шаңынга дүжүрген тарааны арыглап, кургадырынга, чүдүрүп чорударынга ынла ажылчын Светлана Онгаровна Салчак үлүүн киирип, калы ажылдап турар эш-өөрүнге болгаш студентилерге эки үлегер-чижек болуп турар. Күрүне планын ажыр күүсеткен бо совхозтуң ажыл-ишчилери үрезин арыглаашкынын база соксаал чок чорудар.

ЧУРУКТА: «Тиилелге» совхозтуң төп шаңының ажылчыны Светлана Салчак.

О. ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ОКТЯБРЬ 2-ГЕ ЧЕДИР РЕСПУБЛИКАНЫҢ АЖЫЛ-АГЫЙЛАРЫ

4 8 1 2 6

ТОННА ТАРААНЫ КҮРҮНЕГЕ ДУЖААГАН. ЭКИ ШЫНАРЛЫГ ТАРААНЫ ДУЖААРЫ УЛАМЧЫЛАВЫШААН.

Бүгү-ле чүүлдерге, каяа-даа камналга дээш

ХУУДА ХАРЫЫСАЛГАДАН ХАМААРЖЫР

«Тыва кобальт» комбинаттың транспорт цегиниң техниказы — автомобильдери, автобустары, тракторлары, даг ажылдарының болгаш оруктуң тускай машиналары комбинаттың иштики херегелиин хандырып, руда, чүък сөөртүлгезин болгаш ажылчыннарның ажылга чогуур үезинде чедерин боттандырып турар. Ынчангаш ол комбинаттың кол цехтериниң бирээзи. Улуг бүдүрүлгениң бир кезээ болур бо цехке үндезин чаартылгаларны чедип алыры, эде тургузуушкунну боттандырары, бар бүгү курлавырларны болгаш аргаларны долу ажыглаар, эвээш чарыгдалдарны үндүрүп турган, бедик түңнелдерни чедип алыры бир чугула сорулга боор турар.

Бо кыска чүүлге кол түңнелдерге-даа доктаавайн, цехтиң коллективи камналга дээш, чарыгдалдарны эвээжедири дээш канчаар ажылдап турарын чүгле үшкү кварталдың түңнелдери-биле көргүзерин кызыдаал. Камналга талазы-биле хөй талалыг ажылдың чүгле кывар-чаар материалдарга хамааржыкан түңнелдерин алырга мындыг: транспорт цегинде ажылдап турар 80 чолаачыларның чүгле 15-и камналгалыг ажылдап, кывар-чаар чүүлдерни камнап алган. 25 чолаачы камналгалыг, артык чарыгдал-даа чок, өйтавында ажылдаан. Ынчангаш чугаалавас арга чок чүүл болза, 30 чолаачы, азы чолаачыларның 37,5 хуузу кывар-чаар материалдарны артыкка чарыгдаан.

Бир эвес машина-техниказынга камныг, ооң ажаалдатежээлдезин өй-шаанда кылып ап турар болза, машина бодунуң норма ёзугаар кордуугенинден артыкка чарыгдавас деп чүве билдингир. Шынап-ла, ак сеткилдиг ажылдап, машина-техниказын камныг эдилеп турар чолаачылар күрүнениң хөреңгизинге камналгалыг болур чоруктуң үлегерин көргүзүп турар. Андрей Петрович Попов чүгле үшкү кварталда 280 литр бензинни камнап алган, ооң өртек-үнези 42 рубль болур. Автобус чолаачызы Федор Степанович Козиопов 227 литр бензинни камнап ап, 34 рубль ажыг камналганы чедип алган. Күш-ажылдың Кызыл Тук орденниң эдилекчизи, бүдүрүлгениң мурнакчыларының бирээзи Көшкеп-оол Ондарович Тежит 245 литр бензинни, азы 37 рубль ажыг түңнүг кывар-чаар чүүлдерни камнаан. Кывар-чаар чүүлдерни камнап алганы дээш шаңнал-мактал кылдыр ооң өртек-үнезин камнап алган кижилерге эгидерин көрүп турар болгай. Комбинаттың удуртулгазы камналга талазы-биле ажылды күштелдирер, кижилерниң материалдыг сонуургалын көдүрери-биле ону боттандырары чугула.

Мындыг камналгалыг, хумагалыг ажылдың хөлегезинде артык чарыгдалдарны кылып турар, күрүне өнчү-хөреңгизинге хумага чок кижилерге хамааржыштыр шыңгыы хемчеглерни боттандырары үениң негелдези болур. Камналга талазы-биле ажылдың доктаамал эвес, хыналда-контроль, учёт ажылының сула байдалындан артык чарыгдалдар үнүп турары билдингир. Чижээ, ЗИЛ-130 маркалыг автомобильдиң чолаачызы В. Д. Моңгуш чүгле үшкү кварталда 886 литр кывар-чаар чүүлдерни артыкка чарыгдаан болгаш барык 133 рубльдиң когаралын болдурган. Бо чылдың ийиги кварталында ол-ла машинага ажылдап турган чолаачы Николай Фомин артык чарыгдал чок ажылдааның улуг диспетчер В. Ющенко чугаалаан. В. Е. Кузьмин 733 литр бензинни, В. А. Полозов 699 литр солярканы артыкка чарыгдап, 105 болгаш 42 рубль хире каражаны кылган. Ниитизи-биле транспорт цегинде 30 чолаачы артык чарыгдалдарны болдурганын чугаалаан болгай бис. Моон кол-ла чылдагааны — хыналда-контроль, учёт ажылының сула байдалында. Бо хире хөй машина-техникада артык чарыгдалдар болдунуп турда, транспорт цегиниң болгаш ниитизи-биле комбинаттың удуртулгазы, инженер-техниктиг ажылдакчылары, партия, профэвилел организациялары, улусчу контроль бөлүктери канчап ону эскербээн, кичээнгейге албаан деп айтырыг чайгаар-ла тургустунар.

Артык чарыгдалдар ийи аңгы чылдагааннныг. Бирээде, машина-техниканың техниктиг байдалы эки, чорууп чоруур үезинде нормадан артык чарыгдал үндүрбейн турар болганда, кывар-чаар материалдарны чолаачылар боттары өскээр чарыгдап турар. Ийиде, машина-техниканың байдалы багай, кывар-чаар материалдарны ында-бүрү чылдагааннардан артыкка чарыгдап чоруур болза, бо таварылгада ооң техниктиг ажаалдазын, септелгезин кылыр талазы-биле айтырыг чайгаар тургустунар ужурлуг. Маңаа чүгле чолаачылар эвес, а транспорт цегиниң удуртукчулары, инженер-техниктиг ажылдакчылары база буруулуг деп түңнеп болур. Ынчангаш цехтиң техниктиг комиссиязы артык чарыгдалдарның чылдагааныи шын тодарадып, ооң орнун тургузар талазы-биле хемчеглерни алыр хүлээлгелиг.

Ынчалзажок машина-техникада ажылдап турар чолаачы бүрүзү үениң негелдезинге дүүштүр эде тургустунар, ажыктыг чорук, камналга дээш шудургу ажылдаар ужурлуг. Маңаа бир эвес чолаачы кижи албан машиназынга хуваап берген кывар-чаар чүүлдерни бодунуң туразы-биле өскээр чарыгдап, самчыгдап турар болза, ол күш-ажылчы эвес арга-биле орулга дилээриниң оруунче кирген кылдыр санаттынар, чогуур торгаал, кеземчеге онаажыр аваар деп чүвени сагыыдары артык эвес. А машина-техниказы үрелик, артык чарыгдалдар оон хараазы-биле болуп турар болза, чолаачы ону эдериниң талазы-биле хемчеглерни соңгаарлатпайн алыр, херек аварган таварылгада удуртулганың мурнунга септелге кылыр, артык кезектер бээриниң шыңгыы негелделерин-даа тургузуп болур болгай. Ынчангаш камналгалыг, артык чарыгдал чок ажылдаар деп бодаар болза, эде тургустунар. Бодун-даа, машина-техниказын-даа эде тургузар херек деп чүве билдингир.

О. КОРОДА.

Хову-Аксы суур.

БИЛИГЛЕР, БҮЗҮРЕЛ, ЧОГААДЫКЧЫ ЧОРУК

Ниитилел эртемнериниң кафедра эргелекчилериниң бүгү-эвилел чөвүлел хуралы

Чуртта калбарган эде тургустунуушкун ниитилел эртемнеринге социал чагыгны берип турар. Ниитилелде боор турар шынарлыг, ёзулуг-ла революсчу өскерлиишкиннер чаа бодаашкынны, теорияның практика-биле чогаадыкчы харылзааларын быжыглаарын, эгелекчи саналды болгаш дидим чорукту, шиитпирлиг болгаш чаңгыс аай эвес хөделиишкиннерни негеп туур.

Дээди школаның эртемденнериниң теоретиктиг ажыл-чорудулгазын сайзыраңгайжыдарының оруктарын, өөредилге-кижизидилге чорудулгазын экижидеринин, эртемге үндезилеттинген мировоззрениеге, идейлиг бүзүрелге кижизидилгеге оон салдарын күштелдирериниң айтырыгларын Ниитилел эртемнериниң кафедра эргелекчилериниң бүгү-эвилел чөвүлел хуралының киржикчилери чугаалажып турар. Октябрь 2-де Москвага ол бодунуң ажылын уламчылаан.

Өөредилге-кижизидилге ажылынга башкының ролюн бедидир, ооң аргаларын өөрдеп, МКУ-нуң бойдус факультеттериниң кафедра эргелекчизи **В. В. Радаев** чугаалаан. Обществоведтиң чогаадыкчы ажылы доктаамал деткиттинип база хөгжээн турар ужурлуг. Ону боттандырып чорударының оруктарының бирээзи — башкыларның өөредилге-методиктиг болгаш эртем ажылдарын парлаары. Ынчалза-даа сөөлгү чылдарда ону кылырынга аргалар улам-на эвээжеп турар.

Ниитилел эртемнериниң болгаш ооң өске алырларының башкылаашкынының деңнели онза чугула боор турар өөредилге черлериниң сорулгаларынга ССРЭ-ниң культура министри **В. Г. Захаров** кичээнгейни мөөңнээн. Чугаа болза, амгы үеде бистиң чуртувустуң 76 дээди өөредилге черлеринде өөренип турар гуманитар адырының специалистерин белеткелиниң дугайында боор турар.

Ынчалза-даа ол дээди өөредилге черлеринде идей-кижизидилгелиг ажылда шыңгыы четпестер бар. Ында ниитилел эртемнериниң кафедралары методологтуг төптер болур ролюн ойнавайн турар. Чамдыкта башкылар боттары идеологтуг демиселдиң айтырыгларынга чогуур принципиалдыг чорууп илеретпейн, хамаарыштыр болгаш мөөн-шынар талазы-биле бодун ап чоруурунуң үлегерин көргүспейн турар.

Чуртка эстетиктиг кижизидилгениң бүдүн системазын ажылдап кылыры-биле холбаштыр дээди өөредилге черлериниң мурнунга, министрниң бодап турары-биле алырга, харысалгалыг сорулгалар туруп турар. Ниитилел эртемнериниң кафедралары ол программаны боттандырып чорударынга чүгле теория талазы-биле эвес, харын аңгы-аңгы республикаларның регионалдыг болгаш национал онзагай чүүлдерин барымдаалап турган практиктиг сүмелерни тургузарынга идепкейлии-биле киржир ужурлуг.

Ростов университединиң ректору **Ю. А. Жданов** саналын регионнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге дээди өөредилге черлеринге өөренир эртемниң ролюн бедидеринге тураскааткан. Ол чорукка регионнуң дээди өөредилге черлерин каттыштырган дээди школаның Соңгу-Кавказ эртем төвүн тургусканы идигин берген. Ону организастап тургусканы тускай салбырларның четкизин тургузарынга, монографилларны, обществоведение талазы-биле журналды парлап үндүреринге арганы берген.

ССРЭ-ниң ЭТКК-ның болгаш ССРЭ-ниң Дээди өөредилге черлериниң министерствозунуң дузазы-биле ол регионга обществоведениениң эртем-шинчилел чугула салбыры болур экономиктиг болгаш социал айтырыгларнын Соңгу-Кавказ эртем-шинчилел институдун тургузар талазы-биле айтырыгны шиитпирлээн.

Социал-культура сорулгаларын шиитпирлээринге ниитилел эртемнериниң башкыларын киириштирериниң эргежок чугулазын оратор демдеглээш, эгелекчилери ол башкылар болур ужурлуг ССРЭ-ниң культура хөгжүлдезиниң программазын ажылдап кылырының эргежок чугулазының дугайында айтырыгны тургускан.

Эде тургустунуушкунуң кол звенозу — кадрлар деп, Горький университединиң СЭКП төөгүзүнүң кафедразының эргелекчизи **В. Я. Доброхотов** онзалап демдеглээн. Бөгүн амыдырал чаа хевириниң идеологтуг кадрларын негеп турар, а кафедраларда кадрлар херээнде алачайгаарлаашкынны оожумубиле ажын эртип турар деп, ол чугаалаан. Чедир кылдынмаан хемчеглер күзенчиг түңнелдерни бербейн турар. Эде тургустунуушкун аныяк чаа күштерниң немежип келириндеи шиитпирлии-биле хамааржыр, а бистиң кафедраларывыс улам-на кырып турар.

Талантылар дугайында сагыш салбас боззувусса, ниитилел эртемнери башкылаашкынының методологиязы, методиказы аажок хожудап, башкылаашкынының уран аргазы амдызында чедир үнелеттинмейн турда, башкылаашкынның деңнелин шынгызы-биле бедидип алырынга ынаган херээ чок. Башкылаарының политиктиг чидиг болгаш шынар талазы-биле күштүг чорууну бис чуткүүр ужурлуг бис.

ССРЭ-ниң ЭА-ның экономика институдунуң директору **Л. И. Абалкин** бодунуң саналын ниитилел эртемнериниң амыдырал-биле, практика-биле харылзаазынга тураскааткан. Чаа негелделерге таарыштынын алырының оралдажыышкыннарын чон кылыр херек. Чамдыкта мындыг болур: ажылды ийи-үш чыл бурунгаар бижээн, идеялары эрги, бодалдары эрги, а ады—чаа. Темазы чугула, а хандыр көрүптерге—ында чаа чүве чок. Ол болза, чаа тургустунган айтырыгларга даштындан таарыштынары-дыр.

Амыдыралдан теорияның хожудап каары-биле калы, оон шуут сыр өске — практиканың ниитилел амыдыралының түңнелдеринден хожудап каары база бар. Бүгү харысалганы ниитилел эртемнеринче чая каарының оралдажыышкыны социал-экономиктиг дешпилгениг чаартылгаларга ёзулуг-ла шаптыктап турар шак мындыг шынгыы социал чөрүлдээлерни эскерериңге шаптыктап турар.

Ниитилел эртемнериниң кадрларының белеткели-биле холбашкан бөлүк айтырыгларга Литваның Компартиязының ТК-зының секретары **Л. К. Шепетис** доктаган. Бо айтырыг республиканың партия организациязының кичээнгейиниң төвүнге доктаамал туруп келген. Ниитилел эртемнериниң башкыларының партия, күрүне болгаш ажыл-агый органнарынга стажировказы-биле чамдык идегелдер холбашкан. Олар идеология, организакчы ажылды сайзыраңгайжыдар талазы-биле сүмелерни, саналдарны партия комитеттеринге киирер, тургустунган чидиг айтырыгларны шиитпирлээринге дузалаар, хөй-ниитиниң саналоналын дарый өөренир ужурлуг.

Чүгле башкылар эвес, а аныяк кижилерни алыс шынны дилеп тыварынга хаара тудуп шыдаар философтарның бисте эвээжи хомуданчыг деп, ССРЭ-ниң Москвада академиктиг уран чүүл театрының чанында В. И. Немирович-Данченко аттыг школа-студиязының ректору **О. П. Табаков** чугаалаан. Чогаадыкчы салгалды хевирлээриниң дугайында бодалды илеретпишаан, театр уран чүүлүнүн удуртукчузунга чоокта чаа ажылдаан сураглыг актёр — кижинни бистиң хөй талалыг амыдыралывыс, ниитилелде сөс биле ажылхректиң дүүшпээ, улуг кижилерниң базым бүрүзү, теледамчыдылга бүрүзү, шынчыдаа, меге-даа сөс бүрүзү кижизидип турар дээрзин чугаалаан. Кижиниң мировоззрениези — ол дээрге билиглерниң мөөңнелиишкини эвес, а национал талажы, чурттуң, төрээн чериниң амыдыралынче ханылап кирип турар миниишкиниң, харылзааның системазы-дыр.

Өөреникчилер-биле амыдырал дугайында, тускай рецептилер бербейн, чугаалажыры чугула ышкаш, оларның салганы айтырыгларны сайгарып тура, харыыларны чаңгыс хеңке кутпас, а оларны харын тывылдырып, үениң болгаш бодунуң дугайында алыс шынны чугаалаарындан кортпас херек.

Партия бистен философтуг калбак билиглерни, социалистиг ниитилелдиң диалектиказын ханы ажылдап кылырын, амгы үе-чадада экономиктиг болгаш социал хөгжүлдениң чугула теоретиктиг айтырыгларын негеп турар деп, ССРЭ-ниң ЭА-ның оралакчы президентизи **П. Н. Федосеев** чугаалаан. Теоретиктиг айтырыгларны ажылдап кылырынга кол четпейн турар чүүл болза, диалектиканың болгаш политиктиг экономиканың социализмге ажыглаар хоойлуларын ханы эвес, ниити хевирге, оларның амыдыралда канчаар боттанып турарын анализтевейн тайылбырлап турганы болур.

Кижи факторун идепкейжилериниң эргежок чугуладынга доктаавышаан, маңаа кол рольду социологтуг шинчилелдер, ынаныг аңгы-аңгы социал бөлүктерниң күш ажылынга болгаш амыдыралынга байдалдарга, эрге-ажыктарынга болгаш негелделеринге хамааржыр шинчилелдер, хөй-ниитиниң санал-оналын өөренири ойнаар дээрзин оратор демдеглээн.

Ниитилел эртемнериниң кафедраларынга партийжи удуртулга дугайында СЭКП МХК-ның секретары **Ю. С. Карабасов** чугаалаан. Бо талазы-биле партия комитеттеринде ажылда четпестер обществоведениениң практика-биле харылзаазын хандырып турар системаның чогунда болуп турар. Эде тургустунуушкун үезинде шаптыктаашкын болза, марксизм-ленинизмни чүгле номдан өөренип билип алыры. Дээди өөредилге черлериниң башкыларының, бүгү коммунистерниң кол сорулгазы — диалектика-материалистиг методологияны практика кырынга ажыглап шыдаар специалистерни кижизидиң алыр дугайында сагыш салыры. Обществовед кадрлар-биле ажылды уламчылаар, эртем докторларының белеткелин тус-тус хайгаараарын боттандырар, студентилерни болгаш обществовед-аспирантыларны шилиириниң принциптерин калбартыр сорулганы партия хоорлому салган деп, оратор чугаалаан.

СЭКП төөгүзүнүң, философияның, политиктиг экономиканың, эртемниг коммунизмниң секцияларының хуралдары болган.

Чөвүлел хуралдың ажылы уламчылаан.

(СЭТА).

МОСКВАДА ЧЕДИП КЕЛГЕН

СЭКП ТК-ның чалаашкыны ёзугаар Э. Тельманга тураскаалды ажыдары-биле холбаштыр ГСЧП ТК-ның Чиңгине секретары, ГДР-ниң Күрүне чөвүлелиниң Даргазы Э. Хонеккер октябрь 2-де Москвага чедип келген.

Аэродромга Э. Хонеккерни СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары Е. К. Лигачев, СЭКП ТК-ның секретары В. А. Медведев, албанның өске-даа кижилери уткааннар.

* * *

Ол-ла хүн Герман коммунистиг партияның даргазы Г. Мис болгаш Барыын Берлинниң Социалистиг чаңгыс аай партиязының даргазы Х. Шмитт Москвага чедип келгеннер.

Аэродромга аалчыларны СЭКП ТК-ның секретары А. Ф. Добрынин, албанның өске-даа кижилери уткуп алган.

(СЭТА).

ССРЭ-ДЕН ЭЭП ЧАНЫПКАН

СОЧИ. Малагасий революциязының Авангард партиязының Чиңгине секретары, Малагаскар Демократтыг Республиканың Президентизи Д. Рацирака Совет Эвилелинден чоруткан. СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш Совет чазактың чалааны-биле бистиң чуртувуска ол албанның найыралчы аал-чоруун кылып чораан болгаш дыштанып турган.

(СЭТА).

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунда

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму мооң мурнунда демдеглеп эрттирип турган «Көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының хүнү» болгаш «Аъш-чем үлетпүр ажылдакчыларының хүнү» деп байырлалдарның орнунга «Көдээ ажыл-агый болгаш агроүлетпүр комплекизиниң болбаазырадып кылыр үлетпүр ажылдакчыларының хүнү» деп байырлалды тургускан. Көдээ ажыл-агый болгаш агроүлетпүр комплекизиниң болбаазырадып кылыр үлетпүр ажылдакчыларының хүнүн чылдың-на ноябрьның үшкү воскресеньезинде байырлап эрттирер.

Партийжи амыдырал:

отчёттар болгаш соңгулдалар

ШҮГҮМЧҮЛЕКЧИ ЁЗУ-БИЛЕ

Чөөн-Хемчик районнуң партия бөлүктеринге эрткен отчёт-соңгулдалыг хуралдарга улус ажыл-агыйын улам сайзыраңгайжыдар дээш туржуп турарларының мурнуку одуругларында коммунистер чоруп, боттарының ажыл-агыйының аайы-биле эде тургустунуушкунну чорудуп турары демдеглеттинген. Хуралдар «Чыраа-Бажы» совхозтуң Ак-Хая, Улуг-Хову бригадаларынга, «Искраның» Чаңгыс-Халың бригадазынга, Чадааннның бот-өөредилгелиг кежээки школазынга организастыг эртти дээн.

Болуп эрткен хуралдарга 85 коммунист ажылда чедиишкиннерге болгаш чедир кылдынмаан чүүлдерге доктаад, тодаргай санал-оналдаларын берген. Чижээлээрге, Чадааннның кежээки школазының коммунистериниң хуралынга комсомол райкому, агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел райкому, албан организация черлериниң удуртукчулары аныяктарны кежээки школаже хаара тудар ажылче кошкак кичээнгей салып турарын шүгүмчүлээн. «Искра» совхозтуң хойжулары Балыкай Ондар, Александра Монгуш районнуң үлетпүр комбинадының өг кылыр цегиниң ажылдакчыларының өгнүң адакыларын шык эвес даарап турарын айытканнар. Бо айтырыгны өөренип көрүп, комбинаттың дирекциязы, мастерлери чогуур хемчеглерни алырын малчыннар негээн. Ол ышкаш районнуң хойжуларынга көжер библиотекаларның, кедээ культура бажыңнарының агиткультбригадаларының эвээш чедип турары, автомагазиннерниң малчыннарга барып турарының кандыг-даа доктаамал чурум чогу, эвээжи демдеглеттинген.

Ол-ла хуралдарга малчыннар ортузунга чарыштың куду деңнелдиг организастаттынганы айыттынган. Ону организастаарында, ооң түңнелдерин үндүреринде эреңгейлээр, ужур эдертир чоруктар хөй. Малчын кыштагларда, турлагларда кызыл-булуңнар, чунар-бажыңнар кончуг эвээш туттунуп турар. Бо айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлээр дээш совхозтарның дирекциялары, профкомнары тодаргай ажылдарны дарый чорудар ужурлуг.

Шүгүмчүлелдиг саналдарга хүлээп алдынган шиитпирлерниң күүселдезиниң кошкак боор турары, коммунистерниң, тускай мергежилдиглерниң отчёттарын хуралдарга эвээш дыңнап турары база демдеглеттинген. Чамдык таварылгаларда партбөлүктерниң хуралдары дыка үр үе иштинде эртпейн баары хуралдарга илереттинген. Ындыг чоруктар «Искра» совхозтуң малчын бригадаларынга болгаш өске-даа партбөлүктерге тургулаан.

Ажылды организастаарының чаа, ажыктыг аргаларын шиңгээдип алыры аажок оожум чоруп турар. Мал ажылынга бригада кереэзин ёзугаар ажылдаарының арга-хевирлери ам-даа калбаа-биле нептеревейн турар. Бот-орулга-чарылга, санажылганың чек хевири дээн ышкаш дешпилгелиг аргалар дугайын дыңнаваан безин коммунистерниң бары хуралдар үезинде илерээн. Ол дээрге ажыл-агыйларның удуртукчуларының, тускай эртемниглерниң кошкак ажылының көскү херечилери-дир.

Партбөлүктерде солун, сеткүүл чагыдылгазынче кошкак кичээнгей салып турарының чижектери бар. Эрткен чылын саржаг заводунуң коллективиниң бүдүн чылда парлалга чагыдылгазын чорутпааныи маңаа чугаалаарга-ла четчир.

Партия бөлүктериниң хуралдарынга болган шүгүмчүлелдиг саналдар талазы-биле партия организациялары тодаргай хемчеглерни чорудуп эгелей берген.

Ш. МОНГУШ,
СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң инструктору.

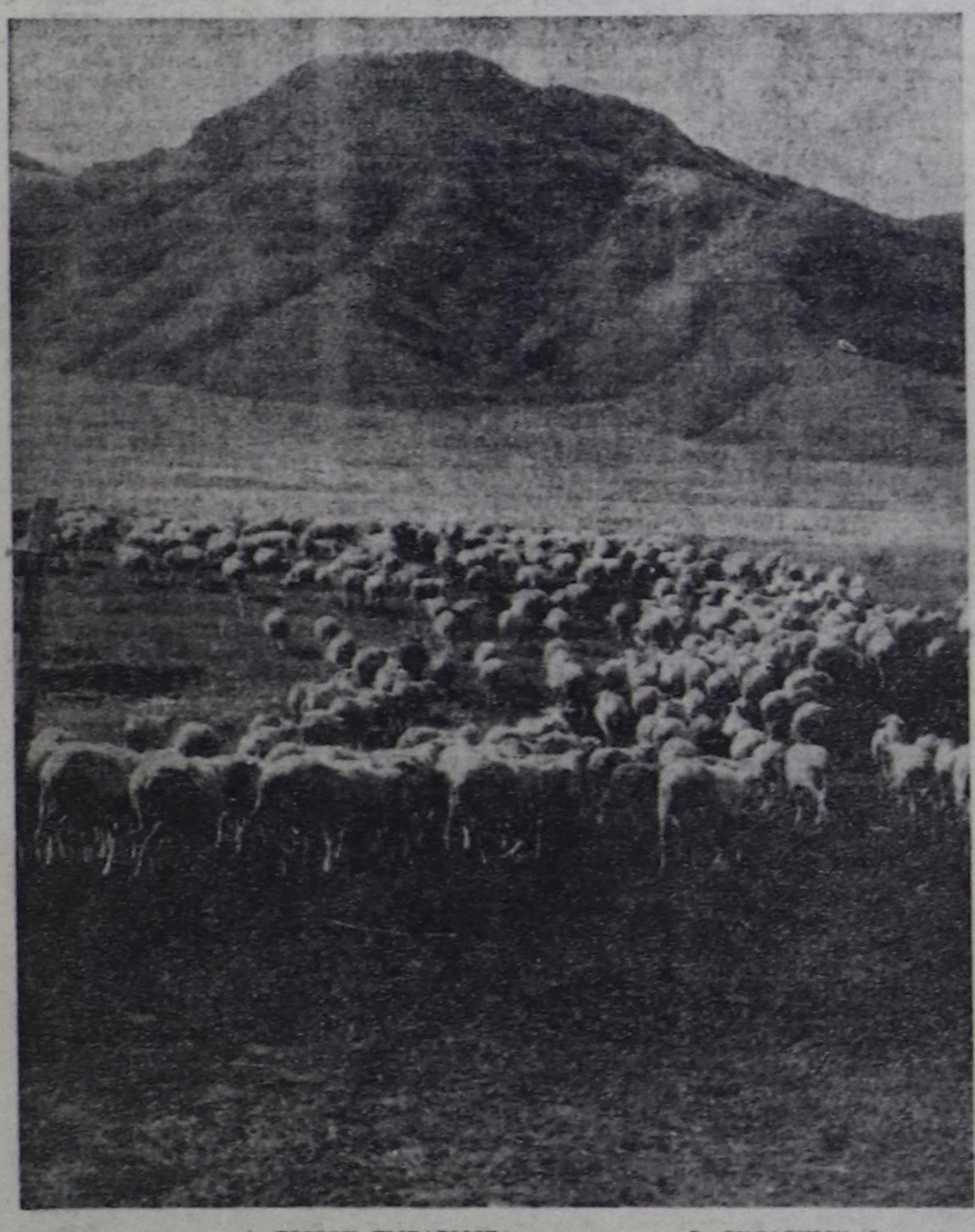

«ТӨРЭЭН ТЫВАВЫСТА». О. ОНДАРНЫҢ фотозу.

АГРЕГАТТАР СЕПТЕТТИНМЭЭН

СЭКП-ниң XXII съездизин аттыг совхозтуң төп шаңында 182 тонна арбай, 72 тонна чиңге-тараа болгаш келир чылдың дүжүдүнге херегләэр кызыл-тас четчири-биле урдунган. Тарааның бирги арыглаашкынын организастыг эгелээн. Бирги арыглаашкынында «ОВП-20» деп маркалыг ийи машина ажылдап турар. Ынчалза-даа тарааның ийиги арыглаашкынын чорудар «СМ-4» болгаш «ЗАВ-20» деп агрегаттар септеттинмээн. Оларның септелгезин Чадааннның техниктиг-септелге бүдүрүлге организациязының инженер-техниктиг ажылдакчылары ара каггап. Ол кол инженер А. А. Кара-Салдың ээ-харыысалга чогундан болган.

Шаңда тарааның өл-шыгы 30—40 хуу. Ындыг болганда тарааны дүрген арыглаар болгаш кургадыр хемчеглерни шапкынчыдар ужурлуг. А тараа арыглаар ол машиналар белен эвес. Бо айтырыг талазы-биле РАҮК-туң кол агроному Г. П. Монгожаков биле кол инженер Э. М. Попуу кандыг хемчеглерни алырыл?

Б. МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик район.

Ажаалда уламчылавышаан

ДҮНЕКИ ОТТАР

Дүнекиниң ийи шак үезинде Ленин орденниг «Кызыл тараачын» совхозтуң кедээ талазында чаагай тараа үнген ховуда комбайннарның карактарының чырыктары дүнеки сылдыстар-биле карак басчып тургулаанзыг. Даглар баштарында көстүп келгилээн аккыр харлар, эртен, кежээ соок хүннер чер ажылдыгларны ажааттынмаан дүжүттү дүрген, чидириг чок ажаап алырынче далаштыра бергени ол. Ол үеде хоорай, суурларда кижилер улуг уйгуда алзыпкан, тамчыктыг удуп чыткылаар. Бо ховуда ажыл хайнышышкынныг. Хову-шөлде 30 хире комбайнның каргыраазы, ооң бункерлеринден тараа хүлээп алыр дээш келген машиналарның хөөмейи ыржым дүнну оттурупкан.

Дүжүт ажаалдазын дүргедээшкинниң угланыышкыны-биле чорудуп, организакчы чорукту улам күштелдирип, тарааны дүрген, шынарлыг доозар, техника болгаш кижи күжүн билдилиг ажыглап, интенсивтиг технологияны шын сагып турган чорудары — совхозтуң дирекциязының, партия, профэвилел, комсомол комитеттериниң чугула сорулгазы турган. Ооң түңнелинде ажыл-агыг күрүнеге 1960 тонна тараа дужаар планын 3807 тонна кылдыр ажыр күүсеткен. Ол ышкаш 900 тонна картофель садарын 1024 тоннага чедирген. Бо сан-чурагайлар дүжүт ажаалдазының үезинде дүргедээшкин турган бе деп айтырыгны тургузуп келир.

Хоочун механизатор Григорий Павлович Цыбин удурткан бот-орулга-чарылгалыг механизастаттынган бригада 503 гектар черге интенсивтиг технология ёзугаар ажылдап эгелээн. Олар аңаа кызыл-тастың «бурят» дээр үрезинни чажып тараан. Черни аңдарып, суггарып, илиртеп, чаштырып, богун аштап, хүн бүрү бир демниг ажаап келгенинден оон эки дүжүт алдынган. Шенелде ёзугаар чоруткан ол шөлден бригада бир гектардан барык 28 центнер дүжүттү алган. Бо дээрге чаа, эгелекчи чорук болуп, келир чылын интенсивтиг технология ёзугаар тарыыр шөлдү ийи катап көвүдеткени болур. Бо чорук совхозка эде тургустунуушкунун, дүргедээшкиниң эгези болган дизе частырыг болбас.

Күскү дүжүт ажаалдазы — хову ажылдарының бүдүн комплекизи болур. Дүжүт ажаалдазы — үрезин белеткели — саваңны сөөртүп алыры — чер аңдарылгазы аразында тудуш болур дээрзин совхозтуң чер ажылдыглары ханы билип турар. Ынчалза-даа кажан дүжүт ажаалдазы эгелээш үеде комбайннар, тракторлар бо-ла үрелип, артык кезектер чогуудан үнелиг үе-шакты хөй удаа чидирип турганын механизаторлар миннип турар. Ооң түңнелинде кыштың тыныжы билдинип келген дүшкүүрлүг бо үеде дүжүттүң 1627 гектары ам-даа ажааттынмаан. Ам база катап дүжүт ажаалдазының үезинде дүргедээшкин турган бе деп айтырыг туруп келир. Бир эвес чер ажылдыгларының ортузунга политмассалыг ажылды бедик деңнелге тургузуп, чарышты дээштиг организастап, кижи болгаш техника күжүн чеп ажыглап, демниг чоруткан турган болза, ындыг чоруктар турбас ужурлуг.

Ынчалза-даа дүжүттү кыска хуусаада, чидириг чок ажаап алыр дээш шудургу, кызымаккай ажылдап келген кижилер дугайын чугаалаар апаар. Ажаалданың эге хүнүнден эгелээш-ле бир гектар черден 2,1 центнер дүжүттү алган, күш-ажылчы үлегер-чижээ-биле өскелерге үлегерлиг, 643, 613, 600 тонна тарааны кестирип, бастырган комбайнерлер Сергей Стремилов, Анатолий Хөлдүкпей, Анатолий Агалин хүннуң маадырлары болуп, шылгарап келген. Оларга совхозтуң күш-ажылчы алдар тугун көдүрүп, халас чемненир талоннарны берип, комбайннарынга беш-адырларны чуруп, социалистиг чарыштың түңнели-биле акша шаңналын тывысып келген чорук өскелерниң ажылдаарынга улуг идиг болган. Комбайннардан хоор-сарыг тарааны чүдүрүп алгаш, ону кончуг камныг төп шаңга чаңгыс-даа тараа черге кагбайн чедирип турган чолаачылар база совхозта хөй деп болур. Ылаңгыя ажаалданың эгезинден тура чолаачылар Петр Грибас 1325 тоннаны, Борис Хохлов 1200 тонна, Владимир Коровин 1150 тоннаны сөөрткен. Олар база шаңнал-макталдан чыдып калбааннар.

Хиндиинде булут безин чок кааң, аяс күскү хүн даглар бажындан бакылап келгенде, комбайннар бичежек даг эдээ черде кызыл-тасты кестирип тур. Черге-лештир чыскаалыпкан комбайннарның бирээзи тарааның машинага чүдүрүп эгелей бергенде, ооң комбайнери-биле хостуг үени ажыглап ужуражы бердивис. Ону Валерий Николаевич Земнухов дээр. Үш чыл улаштыр чер аңдарылгазынга, дүжүт ажаалдазынга идепкейлиг киржип келген. Чүс тонна тарааны бастырарга, бир беш-адырны ооң комбайнынга чуруп каар. Ол ам үш беш-адырлыг. Ооң кады ажылдап турар эжи—кады төрээн дунмазы Виктор Земнухов. Алышкылар база социалистиг чарыштың тиилекчилери, хүн нормазын доктаамал ажыр күүседип келгей кижилер болду.

— Чаңгыс мажакты-даа черге кагбас дээш дүн-хүн чок ажылдап тур бис. Ажаалдаже киргенивистен бээр комбайным черле үрелип көрбеди. Чүге дээрге ону баш удур ыяк септеп алган улус бис. Кандыг-даа ажылга баш удур ыяк белеткенир чорук чедиишкинниң үндезини ол болур. Чаңгыс ээрнил ужун шак-үе эрттирер чорук ажылга улуг шаптыкты таварыштырар. Бистиң эки ажылывыстың бир чажыды ында деп бодаар бис — деп, бистиң сонуурганан айтырыывыска Валерий кыска харыылады.

Ол үеде хову-трактор бригадазының бригадири Вячеслав Васильевич Иконниковка база ужуражы бердивис.

— Күрүнеге тараа, картофель дужаар планнарывысты ажыр күүсеттивис. Тараа дужаарын ам-даа уламчылап турар бис. Ынчалза-даа амдаа 1600 ажыг гектар тараа сыпта турбушаан. Ону ажаары-биле Барыын-Хемчик райондан комбайнерлер база келген. Ниитизи-биле бар курлавырларны, күштү ажыглап тургаш, ажаалданы октябрь 5-те бүрүн доозар бис. Сеглээн сөске ээ болуп шыдаарывысты шалыпкын ажылывыс-биле бадыткаар бис — деп, ол чугаалааш, тараа кестирип, шууужуп бар чыткан комбайннарже далаш хапты.

Тараа сөөрткен машиналар совхозтуң төп шаңынче төнчү чок шууужуп тур. Ында ажыл бачым-далаш. Ындамында төктүнген тарааны, картофельди кижилер ийи ээлчег-биле дүн-хүн чок арыглаан, савалаан, үрезин кылдыр белеткээн турар. Тараа кургадыр агрегатты оператор Анатолий Сергеев билдилиг башкарып келген. Чолаачы-даа, механик-даа Александр Петерямов база эки ажылы-биле мактадыг, Чолаачы Сергей Чикулаевтиң ажылгырын эш-өөрү мактаар. Черле ынчаш, ында ажылдаан кижилерниң кайызын кандыг дээр боор, шупту мурнакчылар. Шаңга ажылдаар кижилерни шеф-биле организастаар талазы-биле партком секретары Валерий Гончарев, агроном Сергей Грибобус улуг ажылды чорудуп келген. Бүгү-ле ажылды шаң эргелекчизи Ольга Цевина эки организастап турар. Шак ындыг чаңгыс демниг ажылдың түңнелинде шаңчылар 470 тонна ийиги класстың арыг үрезинин белеткеп алган. Ол ышкаш 1012 тонна картофельди сайгарган. Келир чылдың дүжүдүнге үрезин кылдыр ажыглаары-биле 881 тонна кызыл-тасты, 471 тонна картофельди арыглап белеткээн. Төп шаңда ажыл бо хүннерде улам хайныккаан.

К. САРЫГ-ООЛ,
Бистиң корр.

ЧУРУКТА: «Кызыл тараачын» совхозтуң комбайнери Валерий Земнухов.
О. ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

КИЖИ БҮРҮЗҮНГЕ ХАМААРЖЫР

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУН: ону канчаар боттандырып турар сен?

Барыын-Хемчик райпозунга ажылдаа-ла 7 чыл чедип ор мен. Чогум кижиниң назыны-биле саваарга, бо хөй эвес үе. Ынчалза-даа бистиң шапкын хөгжүлделиг амыдыралывыска хөй-ле өскерилгелерниң чылдары болган. Райпонуң материал-техниктиг баазазы быжыккан, тускай эртемниг специалистер немешкен, магазиннерниң саны көвүдээн, бараанныарның ассортиментизи элбээн.

Бодум автомагазинниң чолаачы-садыгжызы кижи мен. Барып турар черлеримниң ажыл-ишчилери-биле база таныжып, оларның амыдырал-чуртталгазын сонуургап турар мен. Бо чылдарда база оларның көргүзүглери-даа өзүп, бараанннарга негелделери-даа чаартынып турар. Ындыг чорук кижиниң сеткил-сагыжын өөртүр, улам эки ажылдаарынче кыйгырар боор-дур. Ынчангаш бодумнуң бүгү күжениишкинимни садып алыкчыларның негелделерин хандырарынче угландырып чоруур мен. Ооң түңнелинде планныг оназалдам чедиишкинниг күүсеттинип турар. Чижээ, бо чылдың эрткен сес айларында планымны 115 хуу күүсеттим. Сентябрьның даалгазы база багай эвес боттанган.

1986 чылды бодум хуумда оназагай чыл деп санаар мен. Бистиң чурттувуста, республикада, Барыын-Хемчик районда амыдырал улам хайнышкынныг апарган үе бо-дур. Улус ажыл-агыйының адыр бүрүзүнде эде тургустунуушкун чоруп турар болгай. Кижи бүрүзүнүң ажылынга хамааржылгазы моон көстүп кээр-дир. Эрги ёзу-биле ажылдап өөренген кижилер эде тургустунуушкунуң хажыызынга артып каар. А ындыглар көскү апарган. Чүге дээрге ындыг удуртукчуларның-даа, анаа ажылчыннарның-даа көргүзүү чер албас, ажылында чаа чүве чок болур. Ол дугайында СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары эш М. С. Горбачев Краснодар крайның партия активи-биле ужуражышкынга дыка тодаргай чугаалаан болгай. Ол эргижирээн, үези эрткен чурумну арттырарын, боттарының артык аргаларын камгалап алырын бодап турарларны шыңгыы шүгүмчүлээн.

Черле ынчаш, съездиниң-даа, партия ТК-ның июнь (1986 ч.) Пленумунуң-даа материалдары-биле таныжып орарга, совет хамааты кижи бүрүзүнүң мурнунга улуг сорулга салдынган-дыр. Кижи бүрүзү эде тургустунар ужурлуг деп шыңгыы негелде бар. Ону деткивес арга чок. Ынчангаш кижи бүрүзү бодунуң кылып турар ажылын, хүлээлгезин эң ханызы-биле медереп билир, ниитилелге, чонунга моон-даа беримчелиг кылдыр канчаар ажылдаарыл дээрзин боданыр, шиитпирлиг хемчеглерни алыр ужурлуг. Бодум хуумда ону канчаар боттандырар деп бодап турар мен?

Хамыктың мурнунда барып турар аалдарымга доктаамал чедери, графикти үспези. Ынчалза-даа ол эвээш. Автомагазинде бараан чок, садып алыкчыларның негелдезин хандырбаан, куруг чедип турар болзумза, ооң ажы бар бе? Ынчап кээрде райпонуң садыг килдизиниң эки ажылдаарын, чоннуң негелделерин дээш товароведтерниң «кудаан уюктаары» менден негеттинип турар ышкажыл. Мурнуку үелерде малчыннар кандыг-бир бараан айтырарга «Складта чок-тур» деп харыылап каары эң-не белен хевир турду. Бо эде тургустунуушкун үезинде ындыг харыы чөптүг болур бе? Чок. Эш М. С. Горбачев совет кижи бодунуң чуртунуң ээзи болур ужурлуг дээрзин демдеглээн болгай. Ынчангаш мен база ээ болуп, барып турар малчыннарымның негелделери дээш айтырыгны райпо баштаар черинден эгелээш каяа-даа чедир тургузар эргелиг ышкажыл мен. Партия болгаш чазак бистен ындыг хөделиишкинни негеп турар.

Эде тургустунуушкун-биле холбашкан материалдар-биле таныжып ора, Барыын-Хемчик райпозунуң ажыл-амыдыралы-биле таныжып ордум. (Мурнунда чүгле бодумнуң планым, хүлээлгем, база чаржып турар эштерим дугайында бодап чорааным-ны чажырбаайн). Кылыр, боданыр чүүлдер-ле хөй болду.

Райпода ниитизи-биле 316 кижи ажылдап турар — улуг коллектив. Олар 31 садыг точкаларында хаара туттунган. Эрткен сес айларның бараан саарылгазының планын (арага аймаан санаваска) 110,4 хуу күүсеткен. «Барлык» совхозтуң төвүнде аъш-чем магазини, Аянгаты магазини, Кызыл-Мажалыкта универмаг болгаш өске-даа коллективтер он ийиги беш чылдың баштайгы чылында багай эвес ажылдаан болду. Орта чоргаарланыр апаар мен.

Ынчалза-даа райпонуң ажылында четпестерни чок деп болбас. Ылаңгыя район төвүнде столоваяның ишчилери черле эде тургустунмайн турар. Ооң бадыткалы —каш чыл улаштыр кылып келген чаңгыс аай чеми: гуляш, плов, солянка. Ооң ажылдакчылары моон өске чаа чемнер белеткевейн, болап тыппайн турар. Ниитиниң чемненилгези — чогаадыкчы организация-дыр. Аъш-чемниң кандыг-даа хевирин бүдүрүп болур. Чүгле күзел херек. Долгандыр амыдырал шак мынчаар кыптыгып, бүгү кижи эде тургустунуп турда, ооң хажыызынга артып каап турар кижилер ук столоваяның ишчилери-дир, ооң бадыткалы — эрги ёзу-биле ажылдап турарының көстүп турары ол.

Мен шөлээм үезинде Кызылга-даа, өске-даа хоорай, суурларга-даа чоруур кижи мен. Дыштаныр хүннерде ярмаркаларны кудумчуларга организастаан черлерге бо-ла таваржыр мен. Кудумчуда ярмарка — садыг ажылдакчылары биле чурттакчы чоннуң чоок харылзаазының бир хевири деп бодум хуумда бодаар мен. Ындыг турбуже, бистиң Кызыл-Мажалыкка бо хевирни кажан-даа ажыглап көрбээни хомуданчыг. Бо дугайында чамдыкта хуралдарда чугаалажып-ла турар бис, а түңнели чок хевээр.

Мээң барып турарым — «Барлык» совхозтуң, Аянгатының малчыннары бичии уруглар идик-хевин, бродни идиктер, херектээш тоннар, өгге таарыжыр стол, сандайлар чагып келген. Ону мынчага күүседип шыдаваап мен, ол дээш арным кызып чоруур. Ол бараанннарга чурттакчыларның негелдезин хандырар дээш райпонуң удуртулгазы, товароведтер-биле улам быжыг харылзаажыр, чамдык саналдарны киирер мен. Чижээ, столду, сандайны, шкафчыгашты районнуң үлетпүр комбинадынга, амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелинге кылып болбас бе?

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, эде тургустунуушкунга холбаштыр кылыр ужурлуг чүүлдер хөй, ону кайда-даа ажылдап турар кижи күүседир ужурлуг.

Х. ДОЛГАР-ООЛ,
Барыын-Хемчик райпозунуң автомагазин садыгжызы.

УДУРТУКЧУНУ КАЙЫЫН ТЫВАРЫЛ?

Чаңгыс солдат — дайын шөлүнге солдат эвес дижир. Ынчалза-даа «Сяглиц» дээр каттыжышкынның кол директору Владимир Сергеевич Карапетьянц-биле улам ханы таныжа бээрге, үстүнде үлегер чугааның утказы сыр дедир: «Ааскаан — ёзулуг солдадың ол!» деп бодал башка кире бээр. Бүгү Ленинград обласка эң мурнакчы коллектив тургузарын ол күзеп чораан.

Владимир Сергеевич үш чыл бурунгаар кошкак ажылдыг фермаларны хүлээп алган. Ол ооң мурнунда аңаа ажылдап турган специалист кижилерниң чаңгызын-даа солувайн, ажылчыннар болгаш тускай эртемниглер-биле ажылдаарының ылаптыг «хүлгүүрүн» шилип ап шыдаан. Ооң мурнунда багай ажылдыг дилиртип турган кижилер боттарының хүлээлгезин кайгамчык эки күүседип турар апарган. Ооң чылдагааны чүдел? Шыңгыы дужаалдар-даа, сагыңдырыг-доңгулдалар-даа үндүрбээн-не болгай. Ында кижи кайгаар чүве чок: чаа директор адырлы албан бүрүзүнүң удуртукчулары ажылды тос эвес, а чеди шакта эгелээн турарын олардан негээн. А Карапетьянц боду чеди шакка чедир фермаларны, гаражты көрүп четтигипкен турар кижи.

Ооң-биле кады ажыл-агыйның чылып каап турарының кол чылдагааны — шөлдерниң беримчезиниң эвээш боор турары билдине берген. Ынчангаш чер ажылынче улуг кичээнгейни угландырган. Тарылганың чаа ээлчештирилгезин шиңгээдип албышаан, протеини хөй бобы культураларын өстүреринче кичээнгейни угландырган. Амгы үеде ол культуралар каттыжышкынның мал чемин өстүрер шөллериниң 65 хуузун ээлеп турар. Ооң түңнелинде мал чемниң шынары дыка бедээн, малдың продуктулуг чоруу өскен. Ам каттыжышкынның кол ажыл-агыйында инек бүрүзүнден-не чылда ортумак саалда дөрт муң килограмм чедер дей берген, а «Волосовский» деп совхоз бо чылын инектен-не 5000 кг сүттү алыр.

— «Сяглицтиң» чедиишкини хөй кижилиг коллективтиң күш-ажылының түңнели болбайн аан, ынчалза-даа чогум-на харын чаа удуртукчу ажылдап эгелээн соонда ажыл шуудаан — деп, СЭКП Волосовск райкомунуң бирги секретары Н. Широков чугаалап турар.

Хөй-ле чүүлдер удуртукчудан хамааржыр деп райком секретары демдеглеп турар. Ынчангаш бистер удуртукчу кадрларны аныяк специалистерниң аразындан шилип ап, оларны белеткээринче кичээнгейни салып турар бис. Аныяк кижилерни удуртур ажылдарга томуйлааш, оларга «өрүшээл» база көргүспес херек. Чүъкти чүдүрер дээш тудуп алган болзунза, тоңдур чүдүр деп чүве ол. Карапетьянцка баштайгы үеде берге турган болбайн аан. Кол директор болурунуң мурнунда «Ударник» совхозка директорлап турган кижи. Ооң мурнунда «Ударникке» директорлап турган эш ажылды сандараткаш, албан-хүлээлгезинден дүжүрткеш, партия кежигүнүнден база үндүрткен чүве. Ооң ужурунда аныяк специалист Карапетьянц «аар чүък чүктээринге» таварышкан. Карапетьянц совхоз директору боош ажылдаарының мурнунда бүдүрүлге техниктиг училище директору турганындан дуржулгазы четчир болган. Күш-ажылга кызымак, турушкак, шиитпирлиг. Чаа черге келгеш, корум-чурумну быжыглап, сагылга-чурумну тургускан.

«Эки удуртукчуну кайыын тывары?» деп айтырыг амгы үеде чидиг тургустунган. Эде тургустунуушкун байдалының үезинде бүдүрүлге командирын кижи чаа ёзу-биле ажылдап эгелээн турары эргежок чугула. Ону барымдаалааш обласка аныяк, өзүп турар специалистерже кичээнгейни угландырган. Мурнакчы ажылдыг ажыл-агыйларга эрттирип турар семинарларга оларны киириштирип, ажыл-херекти эргелеп башкарарынга оларны чаңчыктырып турар. Ломоносов болгаш Волосовск районнарга директорлар институттарын организастаан, аңаа кедээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң удуртукчуларын белеткеп турар.

В. ОГАЙ,
СЭТА-ның корр.

КЫШТЫҢ ТЫНЫЖЫ ИЛДЕҢ

Сентябрьның төнчүзүнде хар чаап, ай чаазының үези көстүп, бисти кайгаткан. Ол чорук бойдуска хоралыг эвес-даа бол, медээ берипкен: кыштың тыныжы эгеледи, эрте кыш дүжер дей берди.

Көстүп келген барымдаадан ойталаар аргавыс-даа чок. Арктиканың соок агаары дүвеки үеде Крымга болгаш Молдавияга безин донаттыр болдурган, мурнуу чүкче чаза булгап чоруй барган. Орус черде оргулаштың хөй районнарынга турган коргулчун дег көк булуттарны болгаш үргүлчүлелдиг чаашкыннарны куряк чайның аяс хүннери солаан. Чижээ, Москвага куряк чай дыка кыска үеде эрткен болдур эвес-пе.

Ооң-биле кады сентябрьда ниитизи-биле аяс хүннер эвээш болган. Күстүң баштайгы айында аяс хүннер чүгле чүс шак үргүлчүлелдиг болган, бо дээрге, моон мурнунда чылдарда боол турган аяс хүннерден барык 40 шак эвээш-тир. А бистиң карак четпес калбак делгем шөлдеривис нормадан ажыр азы 77 миллиметр хире өл-шыкты «четтирип» четтигипкен. Туманныг, серин хүннер-биле кады чылыг «дезе» берген. Октябрь ай мурнундагы чылдардан көскүзү-биле сооксумаар — бүдүн 2 градус соок болган. Ол дээрге, күс чүгле календарь ёзугаар эвес, харын оон эрте «аалдап келир» дээни ол. Час болгаш чайның баштайгы айы аажок чылыг болганын утпаан бис, ам болза көөрге агаарның байдалын көргүзер согуннугаш делир талазынче көргүзе берген-даа ышкаш. Тургустунуп келген байдал үргүлчүлээр болза бо чылын шириин болгаш кылын харлыг кыш болуру чайлаш чок.

Ол дугайын улустуң ошдемдек чугаалары-даа херечилеп турар ийик. Метеорология талазы-биле электроннуг санаалга машиналарының «бодалдары» база чоннуу-биле дөмейлежип турары билдинген. Чижээ, Варшава университединиң болгаш Польшаның метеорология институдунуң ажылдакчыларының чогаадып кылганы математиктиг модельдиң баш удур айыткаңын ёзугаар алырга, 1987 чылда көстүп көрбээн кылын хар чаар деп турар. Бистиң рябина дээр кадывыс база ынчаар херечилеп турар. Ол кат үстүнден адаанга чедир кызыл чайт апарган, чалбыыш дег имистелип, аяс соок дээрде кызыл херел дег апаар. Эрги шагның чыл санаашкыны кылыр кижилериниң тодарадып турары-биле алырга, рябина каттың «телгелээни» мындыг: октябрь 14-те рябинаның кырынга дүшкен хыраа кандыг болдур, кыш база ындыг болур. Өскээр чугаалаарга, хыраа доштуг болза шириин, харлыг кыш болур дээни ол.

Д. СМИРНОВ,
СЭТА-ның корр.

ИЕНИҢ ААС-КЕЖИИ

1965 чылдың орай күзү. Каргы хемниң унунда кезек дыттарның инеленчек бүрүлери шагда-ла саргарты кадып, шаарарты хадый берген. Кылаң кара суг савазында шылырады ырлап чыдар үе. Ынчаарда мен Мөңгүн-Тайганың хоочун хойжузу, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыннары Донгак Мазылаевич Дыртыына Мага-Ширнеевна Биче-оолдарның Каргы хемниң кедээзинде Межеликтер деп черде кышээнге чедип хоочун малчыннарның аал-оргээзинге кирип, аяк шайын аартап, ак чемин четтирип ора, оларның ажыл-амыдыралын сонуургап хөөрештим.

Октябрь Революциязы, Иениң алдары орденнерлиг болгаш өске-даа каш шаңналдарның эдилекчизи, партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну, аныяктарның дүржулгалыг дагдыныкчызы ам удавас чедер бештээр Дыртыына Мага-Ширнеевна ха-

мыкты мурнады хүндүлелдин демдээ — ак чемин сунуп ора, меңээ мынчаар чугаалады:

— Магалыг үе-шагда ажылдап, чурттап чор мен. Оолдар, кыстарым өскен: улуг оглум Мочак-оол ада-иези бистерниң изиниисти истеп, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозта хойжу. Ол ам Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны хүндүлүг аттың эдилекчизи төрээн совхозунда мурнакчы малчын, чеди оолдар, кыстарның адазы. Амыдыралда быжыг туружун эзээн, коммунист. А оон биче оглум Донгак Тандар-оол — Мугур-Аксы ортумак школада дээди эртемниг башкы. А Донгак Кара-оол элээн хөй чылдарда Мугур-Аксы сепелге-тудуг участогунга мастерлеп, оон начальниктеп ажылдааш, чоокта чаа улус депутаттарының Мөңгүн-Тайга район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазының оралакчызында дешпип ажылдаан. Красноярскиниң кедээ ажыл-агый институдунуң зоотехния факультединде бот-өөредилге-биле өөренип турар. Ол ышкаш база бир оглум Донгак Сарыг-оол үе-шаанда Кызылдың педагогика институдунуң биохимия факультедин дооскаш, ВЛКСМ райкомунга секретарьлап ажылдааш, эрткен чылын партияның дээди школазын дооскаш, ам бистиң районнуң улусту контроль комитединиң даргазында ажылдап турар. А хеймер оглум Александр Донгак Кызылдың кедээ ажыл-агый техникумун дооскаш, ам кедээ ажыл-агый ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң даргазында ажылдап чорууру. Кыс уругларымның улуу Өргеш Донгак Кызылда пенсионер. Анна Донгак Өвүр районнуң Чаа-Суур ортумак школазында дээди эртемниг башкы. Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының үшкү курузун уруум Зоя Донгак дооскан, районнуң саң-хөө килдизинде машинакчылап ажылдап турар. Уругларымның хеймерлери Галина Донгак Кызылдың кедээ ажыл-агый техникумун дооскаш районнуң мал аарыглары-биле демисел чорудар станциязында ажылдап турар. Ынчангаш төс оолдар, кыстарны бут кырынга тургузуп, эртем-сургуулга чедирген аас-кежиктиг ава мен.

Арага-дарыже сундугарының орнунга, ак чемин ижиптип, чооглап чоруур болза кижиниң кадыкшылынга-даа эки болуру чугаажок.

Хоочун малчын, хүндүлелдиг улуг назылыг ава — Дыртыына Мага-Ширнеевна Биче-оолдуң үезинде арага-дарыже сундувайн, харын-даа ону шуут ишпейн, ак чем—сүт хойтпак, ааржы, чөкпек, быштак, хымыс ижип чораан кижилерниң назыны узун шоолуг-ла аарып-аржывас аас-кежиктиг чурттап чоруур деп орарын ам харын кончуг сеткил ханып дыңнаар-дыр мен. Ак чем — хүндүткелдиг чем дээрзин Мага-Ширнеевнадан быжыы-биле бүзүреп билген мен.

Ак-чем! Ак чемде буруң шаг-төөгүден тываларның дээди хүндүлели сиңникген. Ынчангаш ак чемни бурун шагдан-на амгы-даа тываларның салгалы аалчыларны, аалга кирген чорумалдарны хүндүлеп, кижи деп көөрүнүн дээди дээжизи кылдыр сайап турар. Бистер, амгы үениң кижилери, кажанда-даа ол чаңчылды утпайн сагып чоруур болзувусса, черле эки боор ийик.

Чемни садыг-магазиннерге, столовая — ниитиниң чемнелге черлеринге үениң негелдезинге дүүштүр тургузарын кедээден эгелээш, бистиң найысылалывыстың столовая-ресторанпарынга, аэровокзал, автотранспорт вокзалдарынга чедир ак чемни албекшиткеш, хымысты чонга чедиштирер аргалар бистиң республиканың совхозтарында, хоорай, суурларында бар дээрзинге канчап черле идегевес боор.

А.-Т. БЕГЗИ.
Мөңгүн-Тайга району.

ТЫВЫЗЫЫҢГА ТУЛА БЕРДИМ

Бедик чери менди эреп, мөгеш кыйган.
Меңгилери — аккыр диштер кыланнашкан.
Могаттынган аныяк кыс аажызын—
Бойдус аагын барган дораан эскерген мен.
Хенергеткен тенек хады сыгыт-биле
Кезек-кезек чалгыг ышкаш улдагылаар.
Көктүг чайын харлыг шуурган хөме келир,
Хөөрээн хүнү ыяткаш чаштына бээр.
Мөңгүн-Тайга каш янзы хуулуп кээр,
Мөгүденчиг, уяранчыг, магаданчыг.
Булут тепкен шыңшыктарны ашканымны
Булган үнген оруктарым сөглеп турган.
Айның, хүннүң шырайын моон таныл каан мен.
Арттар ара бүүрелерге доктааган мен.
Археолог казып тыпкан хоорайы бе?
Архитектор тудуп кааны ордузу бе?
Кызыл, өкпең, куу өңнер мөңгүннелир.
Кырны дургаар граниттер чыскаалыпкан.
Кандыызын-даа топтап көөрге, өскезинге
Кавыдашпас, аңгы-аңгы дүрзүлерлиг.
Борбак даштар чанап төрээн уран-мерген
Бойдузумнуң тывызыынга тула бердим.
Ажык дээрниң адаан орта музей-дир дээн.
Алгы үнүм меңгилерде сирлеш дээнзиг.
Тоолда кирген алдын, хумуш даңгыналар
Тоолайтыдан танып, көрүп алганым шын.
Артыы эдээн ажы-төлү үглеп алган
Ажыл-ишчи Маадыр-иеэ маңаа душтум.
Хүндүлээчел, чазык-чараш, омак-сергек
Хүрен-кызыл чаактыг кыстар холун туттум.
Өскерлиичел бойдузунче карак баскаш,
Өжешкен дег, оон-биле тура тутчур
Одар сыңмас сарлык малдың ээлерин
Олча-кежик оюп эртпээн, үдевишаан.

А. ХОВАЛЫГ.

Георгий ЛАДОНЩИКОВ.

КЫРГАН БОЛУРУ ЭКИ-ДИР!

Кырыырындан шагда
Кыпсынчыг-ла коргар мен.
Акшый бөөрге эки-дир,
Ам-на ону билген мен.
Эрте турбайн, чалгаарап,
Эзеп, херлип чыдар сен.
Ынчалза-даа пенсияң —
Ыяап алыр акшаң-дыр.
Хүнге дадып, селгүүстээш,
Хүлер хүрең болур сен.
Чечек тарып, балыктап;
Черле чүнү кылбазыл?...
Кырганнар кая-даа
Кымдан артык хүндүлүг.
Аныяктар олудун
Аңаа дегийт чайлап бээр.
Айдың дүнге хыйланып,
Анчыгзынмас апаар сен.
Ынчалза-даа кадайың
Ынчан харын хүннеп боор.
Ынчап барза, удур-ла
Ылчыңнап, каттырып каг...
Кадай кижи чорда-ла
Кады кырыыр эки-дир!..

ЭЖИН ТЫВАР

Эртем-сургуул доскалак мен,
Эзеңгиге тепкелек мен.
Эргим кыстың чаактарын
Эзй тырткаш, ошкаалак мен.
Ынакшыл дилеп аъттангалак
Ыңдыг үем турган чүве...
Аныякта ону ойбас,
Алыс чурттаар эжин тывар!

ХАДЫҢНАРЫМ

Тарып, ажаап турарымга,
Дазыл тыртып өзүп келген,
Дыдыраргаш хөңү-хөңү
Дыка чараш хадыңнарым.
Сылдырашкан алдын-сарыг
Сыргаларзыг бүрүлерин
Шала таваар тудуп, суйбап,
Шаанга кирип магадаар мен:
Эргим кысты болчаг орта
Эргеледип турган дег мен.
...
Хөөкүй чүрээм соп-ла чорза,
Хөйнү кылыр күзелдиг мен.
Ынак чуртум хөгжүүрүнге
Ынай-даа бол, үлүүм кадып,
Сеткил чоргаар, эштиг-өөрлүг
Сергек, омак чурттап чор мен.

Э. КЕЧИЛ-ООЛ.

ДӨРТТЭЭН ОДУРУГЛАР

Чалгаа биле хүндүлежип,
Улуг аяк ээзи болуп,
Чайлыг өйнү халас ытса,
каража-дыр.
Удавас кээр, чединишкин-даа
оюп каавтар.
...
Саргыяк дег, даглар сыгыын
Саарылган хар шуглаптарга,
Шырай арны кезүлбестээр.

Шыштың дүжер, удаан дег
боор.
...
Хөрзүн чокта — үнүш үнмес.
Хөңнү чокта — ажыл бүтпес.
Хөлү чокта — балык турбас.
Хөгжүм чокта — хөглүг
болбас.

С. НОРБУ.

ТЫВЫҢАРАМ

Хар чааптар, удуп каар,
Хаарыктап кыштаар.
Час келир, оттуп кээр.
Чаа хевээр үнүп кээр.
...
Хаваа калбак—
Карза сыгыр,
Кулаа докпак—
Кудуруу чолдак.
...
Дүгде кызаш,
Мыңда кызаш,
Дүгү кызыл,
Боду кызыл.

О. ДАРЫМА.

АТТАР

Чырык чер кырынга тып-тып келген бичии хамаатыга таарымчалыг, чараш ат шилип тывары белен эвес. Аттар хөй-ле, оларга дөмейлештирбезин база оралдажыр.

Чамдык тыва хамаатыларда чараш эвес, шала эпчок дыңналыр аттарны бөгү назынында эдилеп чоруурлар база бар. Чижээ, Хеверикпей, Шалдаң-оол, Өктек-оол дээш оон-даа өске. Мыңдыг хевирлиг аттарлыг кижилер улгады бергеш, оозунга эпчоксуна-эпчоксуна (документилеринде ындыг боорга) эдилеп чоруурлар. Аңаа ат тыпсыкчылары— ада-ие, дөргүл-төрелдер буруулуг. Олар бичии кижини чаптааш, эргелеткеш, дужа-келбиже ужур-утка чок ат адап каар боор-дур.

Аттар эрте-бурунгу дылдарның кайы бирээзинге бир-ле уткалыг боол тыптып турган. Ынчангаш моон адаанда чамдык аттарның утказын көрээлиңер:

Александр — улустуң камгалакчызы. **Анатолий** — Чөөнчүк чурттуг. **Анисья** — чединишкинниг. **Анфиса** — чечектелген. **Афанасий** — өлүм чок. **Вадим**—содаачы. **Валентин** — кадык-шыырак. **Варвара** — черлик. **Василий** — хаан шинчилиг. **Виктор** — тиилекчи. **Виталий**— амыдыралчы. **Галина** — оожум топтуг. **Герасим** — хүндүлүг. **Григорий** — сергелең. **Евгений** — буянныг. **Екатерина**—кем чок. **Елена** — чырыткылыг. **Зоя** — амыдырал. **Ларион** — хөглүг. **Максим** —эң улуг. **Марина** — далайжы. **Мария** — ажыг. **Олег** — улуг чаагай. **Павел** — бичии. **Петр** —даш. **Прохор** — ыраажы. **Семён** — дыңнангыр. **Тамара** — арага кылыр үнүш. **Тарас** —деспес.

КАЖАР ДИЛГИ

Кайын, канчап маңнап келген дилги ийик, орукка чораан дилгиниң ыттар үглеп, кынчыктырар хире эвес апарган турган. Кижи ыттарны тарадыр сывырыпкан. «Чыткан аңның сиртинден сирбектээш, өрү кодурдум. Бажы, кудуруу, холдары, буттары өлүг чүве дег болду. Оңу бажынга эккеп, кладовкага суп кааш, ажылымче далажыптым» — деп, Г. Яшин чугаалаан.

Кежээ Яшин ажылындан келгеш көрген. Дилги чок. Өрүледир ханага азып каан хөй эъди эвээжеп калган болган. Кас база читкеп болган. «Дирлип» келген демги дилги халас кежикти четтирип алгаш, соок агаар кирип турзун дээш чаңгыс каът шил-биле шилдеп каан соңгалап, касты чүктепкеш чоруй барган болган.

Б. РУСТАМОВ.
Тыңда.

ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Багай аңчының одаанга
Баг үзүндүзү чыдып каар,
Эки аңчының одаанга
Кезек артыы чыдар.
Чалгаа кижи чааскаан
чоруксаар,
Хоптак кижи хоорук
чоруксаар.
Аңчы кижи чудук артавас,
Балыкчы кижи хем чүдетпес.
Эртежи малчынның эжии
ажык,
Эрткен-дүшкен бо-ла кирер.
Ховуда хойлар чараш,
Шынаада чылгы чараш.
Өөрүшкүге шын херек,
Өдүрекке чалгын херек.
Кижи сынын хеп чазаар,
Аът сынын дериг чазаар.

М. МЕНДҮМЕ.

БАМБУК

Бамбук — чемиштиг үнүш. Ол чамдык өске үнүштерге бодаарга, кончуг дүрген өзүүчел, оон бедии 50 метр чеде бээр.

Тропиктиг черге үнүш ай дургузунда 30—40 метр, а чаңгыс дүн дургузунда бир метр чыгыы бедий берип болур. Бамбук элээн каш он чылдарның дургузунда чаңгыс катап чечектелир.

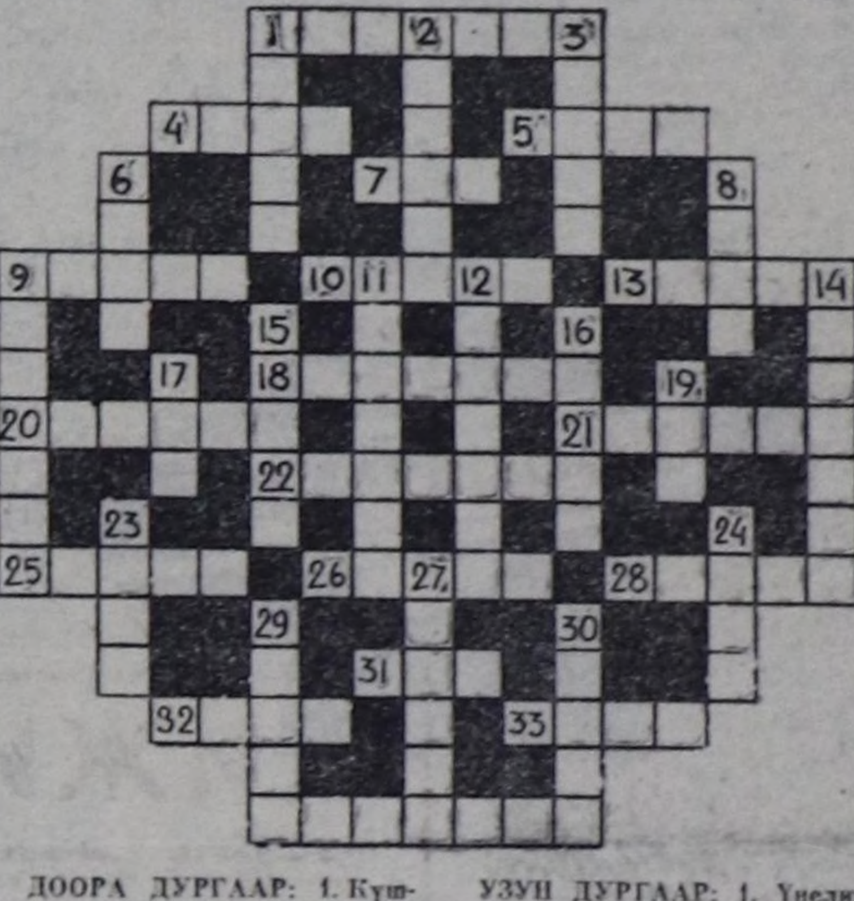

ДООРА ДУРГААР: 1. Күш-ажыл кижизи. 4. О. Сагаан-оолдуң «Сумудан келген оол» деп чечен чугаазының маадыры. 5. Тыва ат. 7. Шүлүк чогаалының бир хевири. 9. Дөжек, ширтек. 10. Бии-Хемниң адыры. 13. Ак чем. 18. Тыва херээжен ат. 20. Кадыкшыл быжыглаар чер. 21. Онаалда. 22. Малчын. 25. Тывада суур. 26. Хартыганың бир хевири. 28. Үе хемчээли. 31. Херээжен кижиниң эдилели. 32. Бода мал. 33. Бажың эдилели. 34. Балык.

УЗУН ДУРГААР: 1. Үнелиг металл. 2. Тыва ат. 3. Мөге. 6. Соок чепсек. 8. В. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизиниң маадыры. 9. Хөгжүм херексели. 11. Өлүк тывыкчылары. 12. Өөредилге дерии. 14. Улустуң аас чогаалының бир хевири. 15. Чем. 16. Ыяш. 17. Чылдың үези. 19. Бойдус болуушкуну. 23. Эзим. 24. Мал. 27. Бооның бир хевири. 29. Күзел, тура. 30. Тывада хем.

Кроссвордту С. САЛЧАК тургускан.

Хая-чалым бажын тевер,
Туруглавас, дадай дивес,
Кажаа кырын беапи кырдаар,
Дүккүр, чөөккүр, сүдү хоюг,
Ийи буттан туруп алган,
Илчирбелей самнап тепкен,
Тендиңнедир дедир баскан,
Деге бажын чайып алган,
Үскүлешкен, дешкилешкен,
Үеп чаңын көргедикээн
Өжешпейлер, тенекпейлер —
Өшкүлерим таан-даа чараш.

МИННИИШКИН

Амыдыралдан чугаа

Кавказтың эм сугларлыг курорт хоорайларының бирээзи Пятигорскиде «Чечектиг» дээр сесерликке кижи ортузу элээн ажа берген херээжен-биле таваржы бердим. Хоорайның чараш-чаагайын магадап, кадыын экижидип алыр дээш, чурттуң янзы-бүрү ырак черлеринден келгилээн улусту сонуургап, чугаалажып олурар аравыста, кожам ам-на мени боду-биле таныштырды:

— Мени Өнермаа Тембиловна Монгуш дээр ийин. Амыдырал-чурттаганың узун оруу чамдыкта нарын болур чүве-дир. Чалым хаяларже дырбактанып үнери дег, берге оруктарга-даа кижи таваржыр. Аас-кежиктиг, өөрүнчүг-даа, карак чажы төктүп келир хүннер-даа таваржыкылаар. Мен ийи уруглуг мен. Кандыг-кандыг частырыглардыг амыдыралды көрбедим дээр — дээш, даразында төөгүнү чугаалаан чүве.

Тускай ортумак өөредилге дооскаш, келген суурумга эки ажылдап, эш-өөрүм аныяктар-биле эптиг-найыралдыг эдержип, чурттап турдум. Чыл ортузу чедип чорда, бистиң суурувуска шериг хүлээлгезинден халашкан Күжүгет Начып дээр оол чедип келген. Суурга чолаачылап чоруур ажыл-херээниң аайы-биле чораан, алыс болу өске суур чурттуг. Шериг хевин безип солуп четтикпээн, кел сал-ла ажылдай берген хирелиг болган. Район төвү баар дээш каш-даа катап оон машиназынга олурган мен. Сөөлүнде ботботтарывыска таарыжып, эптиг эш хуу найыралдан, кес дег изиг ынакшылче шымнып кире бердивис. Өг-бүле тудуп, чурттай бердивис.

Бот-болувуска аажок ынак, хүндүлежир бис. Чурттаалгам шак ынчаар, чаа частып, амыдыралдың делгеминче уткуй үнген чечек ышкаш, боларап эгелээн. Өглеңгенивистиң бир чыл хире болганында кыс уруглуг болдувус. Ажыл соонда кайывыс-даа бажывысче далажыр турдувус. Бажың ажылын сен, мен дишпейн, кады кылыр бис. Боттарывыстың күш-ажылчы күжүвүс-биле хууда бажың садып алдывыс. Бажын чугайлап, идик-хеп чуп турда, Начып менден мырыңай дудак чок болган. Аъш-чемни амданныг кылдыр белеткеп чиириңге кайывыстың-даа арга-мергежиливис, дензи чаа баспас турган. Кана ынчаар эки бажың чугайлап, амданныг аъш-чем хайындырып, идик-хепти арыг кылдыр чуп өөренип алганывысты сонуургажып чугаалажыр бис.

Бажынывыс чанында бичии участогувуска бүгү-ле ногаа аймаан тарып өстүрүп, кызып уттунмас чаагай дүжүттү ажаап ап турдувус. Шору дагаалардыг, инектиг-даа апарган бис. Уруувус Алена үш хар ажып чорда, оолдуг болдувус. Начып оглунга аажок ынак, ынчангаш оглун боду Эрес деп адап алган.

Начып чолаачы болганындан хүнзедир келбес, колдуунда-ла кежээ, орай келир. Чамдыкта ырак чер чораанда, хона-даа бергилээр. Ынчан бүгү-ле бажың ажылы мээң мойнумга чүдүрлүр. Ырак чер чоруп хона бээрге, Начыпны канчап чидип чоруур кижи боор деп бодай бээр мен. Бир катап душ боон кабиназын бакылаптарымга, олут кырында шокар капроп аржыыл чыткан. Хенертен от-көс-биле шанчыпкан чүве дег, арны-бажым изиш дээн, корга берген мен. Начыпга ыттавадым. Ажы-төлдүг, ырак черден чоруур чүве тыппайн доэуп олурупкан-даа кижи болду ыйнаан деп бодадым. Оон эгелээш-ле Начып чидип-чидип, чедип келирге, кажанда-даа айтырып көрбээним айтырыглар салыр апарган мен. Мээң ол айтырыымга сөөлзүредир Начып база, баштай шала аңчыгзынза-даа, өөренип берген: «ону, мону ынаар сөөрткеш, аңаа-маңаа чораш, орайтай бердим» —деп тайылбырлаар чүве.

Чурттаалгавыстың алды дугаар чылында, Начыпның аажы-чаңы эрай өскерли берген. Ажылдан бо-ла ижипкен келир. Айтырарга, ында бир эжиниң төрүттүнген хүнү, бичии уруунун бир харлааны болган дээш-ле баар. Оон эштерининң кадайлары болур. эш-өөрүмден, оларның аңаа-маңаа арагалапканын дыңнап турзумза-даа, Начыпны шоолуг-ла чемелевейн турдум. Ынчалза-даа бир катап, кижиниң черле аяа долар чүве ыйнаан, шыдашпайн, айтырдым: —Сен сөөлгү үелерде чүге бо-ла эзирик келир апардың, Начып? Начып менче серт кылдыр көре каапкаш: — Мээң арага ижер-иштпезимни кым хоруп каан чүвел? Ижиплеттим. ында багай чүү боор?! —дидир. Хенертен болган ол хире каржы харыыга арай харлыксап: — Орталавып көрем. Чүге аңаа-ла чүве айтырынтарга, алгыра бердиң, бо уругларывыс корга бээр болгай—дээш, датпаннадыр ужа-тура чорупол олурган бичии Эрести кодуруп алгаш, чүү дээрин манап тур мен. Оон ол: — Уруглар корга бээр адыг, бөрү мен бе? Чүге аъш-чем белен эвес чүвел? Хүнзедир-бадыр чүнү кылып олурган сен? — дээш-ле барды. Мен оожуктурарын бодап, кылып хүнзээн ажылым көстүп-даа турза, тайылбырладым:

— Хүнзедир анаа олурбадым, бо чаш ажы-төлүвүстүң, ал-боттарывыстың идик-хевивис чуп хүнзедим. Чем удавас болу бээр, бичии мана — дидим.

— Сээң та кажан-чежен болур чемиң чүве! Ону манап олура хүнзээр эвес мен, угбам сугдан барып чемненип алыр мен — дээш, ажикти хак кылдыр хаапкаш, отка каттан сиир дег, дырыжаш дээш, кылаштап чоруй барган. Оон эгелээш-ле бистиң аравыста суг өтпес эп-найыралывыс буступ эгелээн. Чайның чыыг, чырык хүннеринге чазылгаш, сывының кырынга быжыг туттунуп, кидин тулук өзүп келген чечектиң хүннүн ырап чоруй барган шоолдан кырган кадып бар чыдары ышкаш, мээң амыдыралым, ынакшылым деөңнүкту кулу бадып өжүп эгелээн.

Сөөлзүредир хары кижи дег, биске акша-төгерик бээри безин Начыпга харамнавыыг апарган. Бир кыштың ыпкылама соогунда Начып суурунче чоруткаш, олчаан келбейн барган. Үш уруглуг Оржунмаа дээр саанчы херээжен кижи-биле холбажы берген болган.

Ам канчаар. чыда өлүр чылап эвес. Чоруй барган кижини тудар, баглаар эвес, шүүгү черинге, хоойлу-дүрүм ёзугаар уруг-дарыының азыразының төлевирин кылдыртып алгаш, бир чыл чааскаан уругларым-биле чурттааш, өске районче кожуп чоруй барган мен. Сагыш-сеткилге алзып, эш-өөрүм-биле арагалы база ижиптер апарган мен. Ол дээрге мээң салдыынчак багай мөзүмден болганын сөөлүнде угаап билген мен. Ажылдап турган черимге бо-ла ажыл шагы үзе бээр апарган мен. Арга-дуржулгалыг даргам Чылбак-оол Ирилович кабинединге кыйгыртып алгаш, арга-сүмени, чагыг сөстерни берип пат болган. Оон ынай ооң бүзүрелин шынзыдып, ооң холунга ажылдаар аргажок болу берген мен. Үзүктелиишкин чок арагалаашкынче кире бердим. Уругларымны кады төрээн дуңмам Белек-кыс карактап, хайгаарап турган. Оларның аарышкылыг аксы-сөзүн база дыңнап чордум. Шак ындыг үзүктел чок арагалаанымның түңнелинде, уйгум кадында чүве дег Чылбак-оол Ирилович мээң бажыңымда чедип келген:

— Ам черле улус аразынче кирер нүүрүңер оскунудуруп, мораль талазы-биле шуут будалган улус-тур силер. Өнермаа Тембиловна! Силерниң арагалаашкындап эмнелир черже күш-биле чорудар апарган-дыр. Совет хамаатызы кижиниң ат-алдарын, арын-нүүрүн бужартадып, бүдүн коллективке моон соңгаар ыңчанмас деп аазап аксы-сөзүнерге ээ болуп шыдавас-тыр силер! Силерниң-биле хөй удаа чугаалашкан бис. Ажы-төлүнерниң келир үези дээш. моон соңгаар канчаар чурттаар силер? «Канчаар даа азырап алырын болдум билир мен» дээримни шалбул билир мен. Оон ынай чүнү-даа билбес мен. Шак шок дээш, дагны куду, көзүр-көзүр даштарга үспүшааи. улуп ак ыяш бажындан туттунуп алгаш, караңгы тамы дүвүнче чуглуп бады бардым...

Долгандыр топтап көөрүмге, болдум бажыңым эвес, хөй оруннарлыг эмнелге чери-даа ышкаш. «Канчап мында чедип келген кижи боор мен?» деп бодап чыдыр мен. Бажыңымга элээн каш эш-өөрлеримбиле арагалап турган кижи болгай мен. Чаңгыс хүн эвес чүве, беш хире хондур улашканын билир мен. Ол эштеримден та канчап адырлы бергеш, бо черде чедип келген мен? Уруум биле оглум та канчап турар? Мен чогумда оларны кым карактаарыл, адазы чок. Ашаамдан чарылганым соонда шак мынчаар салдынып, билбестедир арагалай бээримни мунгарап, бодандым.

Бүгү чүвени долгандыр бодап келгеш, орундан тура халыдым. Чанымда турган эмчиден: — Мен мында канчап чедип келгеним ол? — деп, шала коргуксап айтырдым. Эмчи: — Ажырбас, Өнермаа, байдалыңар ам чүгээр-дир. Дүүн силерни шуут медерел чок турунарда эмчиниң дүрген дуза чедирер машиназы эккелди. Бо дээрге наркология эмнелгези-дир — диди. Чанымда оруннарда элээн каш аңгы-аңгы назынның херээженнери бар болду. Чыдарлар-даа, ындай-бээр кылаштажып-даа турарлары бар. Кожа хана өттүр эр улус үнү дыңналды. Ат болган кижи-дир мен деп бодап, ыглаптым.

Солагай талакы холумну ак марля-биле шарып каап. Көдүрээримге аарышкылыы аажок.

— Силерниң улуг дамырыларже эм дамдалып турду, бис силерни диргип кээр деп бодавайн турдувус. Эмчилер дыка-ла кыскан чүве. Эрткен неделяда силер ышкаш шак мынчаар бергедеп, арага аарыындан аараан аныяк херээженни эккелген чүве. Эмчилер канчаар-даа кызыдып турда, шыдашпайн барган — деп, чанымда орунда херээжен кижи чугаалаарга, коргуп, үнүм дам-на сириңейнип, үнместей бердим...

Сарра КУУЛАР,
Сесерлиг ортумак школазының башкызы.

ТВ

ОКТЯБРЬ 4-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 —«Үе». 8.45 —Шыдыраага делегей чемпионады. Улук пегежирииниң маргылдаазы. 9.00 —Мультфильмнер: «Алыс кузел», «Эн-не, эң-не, эң-не». 9.30 —«Арфаның кайгамчык унiери». Фильм-концерт. 9.55 — «Харылаңар горнистер!». 10.25 —Д. Кабалевский. «Төрээн чер дугайында». Уруглар хорунга болгаш симфониктиг оркестрге кантата. 11.00— 11.05 — Медээлер. 14.30 — Медээлер. 14.50—Док. фильмнер 15.20—Ереванның медицина институдунуң ансамблиниң концерти. 15.35 —Аваның школазы. 16.10 — Док. фильм. 16.30—Бистиң-биле кады кылбис ышкаш кыл, бистеп дээре кыл». ГДР-ден дамчыдылга. 17.30—«Вигаидас Телькнистиң ырлары» Вильнюстан дамчыдылга. 18.00 — «Кичээлдер төне бергенде». «Башкы суурга чедип келген». 18.30—«Боттары буруулуг» Мультфильм. 18.45 —Бөгүн делегейде. 19.00 — Эде тургустунуушкун чоруп тур. Партия хуралындан репортаж. 19.25 — «Ээлчег соонда». «Мосрентген» заводтан концерт. 21.00 — «Үе». 21.35 — Үш сериялыг уран-чечен фильм. «Кадыр ийде». 3-кү сериязы — «Ийи чыл». 22.45 — Бөгүн делегейде. 23.00 — 23.25 — Шыдыраага делегей чемпионады. Улук пегежирииниң маргылдаазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 —«Кадыр ийде». Үш сериялыг уран-чечен фильм. 1,2 сериязы. 10.30 — «Чурукчу Угаров». Док. фильм. 10.50 —Эртем болгаш амыдырал. 11.20 —«Россияның демир кылыр ижи». Эртем-тайылбырлыг фильм. 11.35 — Орус чугаа. 12.05—Башкыга—музыка кичээли. 4 класс, 1-ги дамчыдылга. 13.10 — «Идел негеттиниң турар». Телекерукчүлерниң чагааларынга харыылар. 14.05 —Мурманскиниң телевидение студиязының программазы. 15.15 —15.20 — Медээлер. 18.00 —Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.20—«Байырлал-биле, хүндүлүг башкылар». Башкылар хүнүнге тураскаатан дамчыдылга. 19.10 — «Азия төвү». «Совет Конституция хүнүнге уткуштур». Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң секретары Н. С. Бойду дамчыдылгага киржир. 19.25 —«Азия төвү». Программада: Медээлер. ССРЭ-ниң Конституциязының хүнүнге. «Ажылчын ээлчег соонда». 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 —«Тамчыктыг улунар, чаштар». «Илбилиг куш». Мультфильм, 1-ги кезээ. 20.15 — Всеволод Иванов. Сактыышкыннар болгаш ужуражылгалар. 21.00 —«Үе». 21.35 — РСФСР-ниң улустуң артизи Ю. Марусинниң концерти. 22.30 —01.05 —Спортчу программа. Хоккейге ССРЭ чемпионады. «Торпедо» (Горький) —«Спартак» (Москва)—«Динамо» (Москва) — «Динамо» (Рига): Бут бөмбүгүнге ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва) — «Металлист».

Агаар

Бөгүн республикага бүргеп агаар, чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени 5—10 метр. Агаарның температуразы дүне 3—8 градус соок, чамдык черлерге 10—15 градус соок болур. Хүндүс 9—14 градус, чамдык черлерге 0—5 градус чылыг болур.

Кызылга бүргеп, агаар, чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Дүне 6—8 градус соок, хүндүс 9—11 градус чылыг болур.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

КИНО

ОКТЯБРЬ 4-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Удивительная находка или Самые обыкновенные чудеса» 11.20, «Чегемский детектив» 9.30, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Научись танцевать» 14.00, 15.50, 19.30, «Затянувшийся экзамен» 17.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «День гнева» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Джульбарс» 9.30, 13.10, «Потерялся слон» 11.00, «Тайны мадам Вонг» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (узаткан) шактарда.

ЧАРЛААЛ

Садыг министерствозунуң Кызылда садыг-белеткел баазазы улуг экономисти, контролёрну, херээжен ажылчыннарны, товароведти, чүдүрүкчүлер бригадирин, чүдүрүкчүлерни, автокар болгаш электрокар башкарыкчыларын, электрикти, чазаныкчыларны, секретарь-машинакчыны, цех начальнигин ажылче чалап тур.

Бараан саарылгазының планын күүсеткени дээш ай санында болгаш чылда ажылдың түңнелдери-биле шаңналды төлээр.

Ажылче албан черниң автобузу-биле чоруур, буфет болгаш столовая ажылдап турар.

Айтырыгны дараазында адрестен тодаргайлаар: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 17. Телефоннары — 4-16-45, 4-18-66.

СТРАХОВАНИЕ ДУГАЙЫН ШУПТУ БИЛГЕН ТУРАРЫ ЧУГУЛА

Страхование— совет өг-бүле бүрүзүнүң материалдыг чаагай чоруун бедидеринче угланган күрүне ужур-дузалыг ажыл-дыр

ӨГЛЕНИРИНГЕ ЧЕДИР КАМГАЛАДЫРЫ

Өгленир үеге чедир страхование керээзин чарары — хамаатыларның хууда страхованиезиниң делгеренгей хевири. Страхованиениң ол хевириниң кол сорулгазы болза, адапиеге, уругларның өске-даа төрелдеринге камгаладып ап турар оолга болгаш кыска өгленип турар үеге чедир чогуур түңну чыып бээри болур.

Ол—чаа өгленгеннерге эки белек, ук акша-биле олар аянчоруук-даа кылып, кооператив квартиразын-даа, хууда херегледиң оон-даа өске херекселдерин садып ап болур. Ынчангаш «С», «С-2», «С-3» тарифтиң страхование керээзин чарарын силерге сүмелеп тур бис. Керээ чарарларга (ада-иелер, азыранчылары болгаш уругнуң оон-даа өске төрелдери) хамааржыр. Олар 18 хар чедир назылыг болур болгаш камгаладыышкын керээзиниң доостур хуусаазынга чедир олар 75 хардан ашпас болур ужурлуг.

А камгалаткан уругнун хары 15-тен ашпас ужурлуг.

Камгаладыр түңну керээ чарар кижи Күрстрах инспекциязы-биле дугуржуп турган тодарадыр апаар, ынчалза-даа ол 300 рубльден кудулавас ужурлуг.

Камгаладыр хуусаа ол уругнуң назы-харындан, а ай санында төлээр дадывырлар—камгаладып турар кижиниң назы-харындан, камгаладыышкын түңүнден болгаш керээ чарар хуусаадан хамааржыр.

Камгалаткан акшазының түңүн оол азы кыс ол хуусаа төнген соонда, өгленип бадылажыр деп тура алыр. Страхование керээзин чарган кижи 21 хар чедир өгленип бадылашпас болза, аңаа ол түңну 21 хуу өстүргеш төлеп бээр.

Камгалаткан түңну ол кижиниң бүрүн төлээзин-даа азы керээ чарган кижи мөчээн чылдагаанындан чедир төлеттинмейн барганын-даа барымдаалавайн төлеп бээр. Оон аңгыда, камгалаткан уруг бертинип-бежелген ийикпе, дүрүмде көрдүнген өске-даа чүүлдерге таваржыр болза, ону оон камгалаткан деп санаар. Ынчан, бир эвес страхование керээзин «С-2» тариф-биле чарган болза, ук түң ийи катап өзер, а «С-3» тариф-биле болза, үш катап өзер.

Страхованиениң бүгү хуусаазынын дадывырын камгалаткан кижиге звээжеткен тариф-биле база төлеп болур эргени берген.

ОЗАЛ-ОНДАКТАН КАМГАЛАДЫРЫ

Кижи бодунуң оваарымча чогундан бүдүрүлгеге, кудумчуга, бажыңынга-даа кандыг-даа озал-ондакка таваржып болур. Ынчангаш озал-ондактан камгалал керээзин чарып алырын инспекция чурттакчыларга сүмелеп тур. Бир эвес кемдеп-бертингеш, таварылга болуп хораннангаш, часкы-чайгы саргы энцефалидинден азы полиомиелиттен аарааш, ажылдаар эргезин долу азы чартык-чамдыызын чидиргеи азы ол болгаш керээде көрдүнген өске-даа чылдагааннардан мөчээн болза керээде көрдүнген түңну бүрүнү-биле ийикпе азы чартык-чамдыызын төлеп бээр. Ындыг керээни 16 хардан өрү, 75 хардан куду назылыг ажылчыннар, албан-хаакчылар, студентилер, өг-бүле ээлери болгаш өске-даа кижилер 1 чылдан 5 чыл чедир хуусаада чарып ап болур. Страхование түңун керээ чарган кижи Күрстрах инспекциязы-биле дугуржуп турган доктаадыр.

Озал-ондакка таварышкаш, ажылдаар аргазын бүрүнү-биле-даа, чартык-чамдыызын-даа оскунарга, камгалаткан түңнүн чогуур кезиин долузу-биле азы чартык-чамдыызын төлеп бээр. Чангыс удаа төлээр дадывыр камгаладыкчының профессиязындан камгаладыышкын түңүнден хамааржыр болгаш чылда төлээр камгаладыышкын түңүнүн 100 рубль бүрүзүнге-ле 25 копеектен 1 рубль 20 копеек чеде бээр.

ЧАШТАРНЫ КАМГАЛАДЫРЫ

Чылдар билдиртпейн эрте бээр, силерниң уругларыңар азы оларның уруглары назы четкен кижилер апаар.

Оларның назы четкен хүнүнде эки белек бээри силерге күзенчиг болгай. Ол дугайында баш бурунгаар сагыш салыр болзуңарза, ону дыка чиик кылып болур силер. Аңаа хамаарыштыр уруунар (азы уруунарның уруглары) 15 хар 6 айдан куду назылыг болза, «Д», «Д-2», «Д-3» тарифтер ёзугаар чаштар камгаладырының керээзин чарып алырын сүмелеп тур бис.

Ол керээ ёзугаар урууңарга азы оглуңарга хуусаа төнген соонда, ук түңну төлеп бээр.

Ынчалза-даа хуусаа тонгужеге чедир 15 хонук артканда, страхованиениң сөөлгү дадывыры төлеттингенде, Күрстрах черинге бижимел билдириишкинни кииргеш, камгалаткан түңну төледип ап болур эргени керээ чарган кижиге берип турар.

Айда төлээр ужурлуг дадывырның хемчээли уругнуң керээ чарып турар хүнде назы-харындан, камгалалдың хуусаазындан, камгаладыышкынның түңүнден болгаш оларны төлеп турар үезинден хамааржыр. Камгаладып турар кижи камгаладыышкынның дадывырын страхованиениң бүгү хуусаазында кылдыр звээжеткен тариф ёзугаар хары угда төлеп болур.

Бир эвес бичии кижи бертинип-бежелген, хораннангаш, саргы энцефалидинден азы полиомиелиттен аараан болза, страхование түңун бүрүнү-биле азы ооң чартык-чамдыызын төлеп бээр. Бир эвес керээни «Д-2» тариф ёзугаар чарган болза, ийи дакпыр, «Д-3»-биле болза, үш дакпыр төлээр. Оон аңгыда керээде көрдүнген чамдык таварылгаларда, керээ чарган кижиге ооң төлээзи дадывырларының түңүн эгидип, страхование түңунүң 30 хуузу хемчээлдиг пособиени төлеп бээр.

ТРАНСПОРТ АЙМААН КАМГАЛАДЫРЫ

Күрстрах силерге чаңчыл болган транспорт аймаан камгаладырын база ол ышкаш Авто-комбиниң чаа страхованиезин сүмелеп турар.

Транспорт аймаан эки тура-биле камгаладырының керээзин бодунуң хууда эдилелинде авто-мото-суг транспорт аймааның хевирлери бар кижилер чарып болур.

Автомобильдерни, мотоциклдерни, мотороллерлерни, мопедтерни, мотоколяскаларны, биче габариттиг тракторларны, моторлуг, парустуг, эшкиништиг хемелерни, катерлерни болгаш яхталарны оларны чок кылганының азы үрелгениниң таварылгазында (айыыл-халап үезинде, өрт үезинде, авария үезинде, ол ышкаш оларны оорлааныңың азы оорлап мунуп аппарганының түңнелинде) өртээн төледип алыры-биле камгаладып алыр ужурлуг. Транспорттуң үстүнде хевирлерин оларның өртээнге хамаарыштыр, оларның элендизин өөренип көрбүшаан, кандыг-даа түңге камгаладып болур. Транспорт аймаан 1 чылда азы 2-ден 11 ай чедир хуусаада камгаладырының керээзин чарып ап болур.

Авто-комбиниң камгаладырының керээзин автомобильдерниң ээлери-биле 1 чыл хуусаада чарып ап болур.

Страхование керээзин ёзугаар Авто-комбини камгалаткан деп санаары болза:

— автомобиль (бодунуң өртээниң хемчээлинге);

— багаж-эдилелдер болгаш автомобильдиң немелде дериглери (500 рубль түңге).

— чолаачы (автомобильдиң башкарыкчызы) болгаш камгалаткан кижи (страхование керээзин чарган кижи) кижи бүрүзү-ле 1000 рубльге.

Силерге сагындырып каар чүве болза, Авто-комби страхованиезинге Күрстрах чүгле айыыл-халап, өрт, авария үезинде үрелиишкиннер дээш, автомобильди оорлап азы мунуп аппарганы дээш (транспорт аймаан эки тура-биле камгаладырының керээзинде ышкаш) ооң түңүн эгидер эвес, а автомобильдиң аңгы-аңгы келектерин, детальдарын оорлатканының өртээн, ооң багаж херекселдериниң өртээн болгаш үшкү таланың кижилериниң өш-биле азы оваарымча чок чорууның түңнелинде кандыг-даа үрелиишкиннер болур болза, ону база катап тургузуп бээр.

Авто-комби страхованиезин ийи хевирге тургузуп болур:

— Когаралды бүрүн эгидери (автомобильдиң өртээнден 2 хуузун төлээри);

— Кажан когарал 150 рубль четпесте өртээн эгитпес турда, чамдык когаралды эгидеринге камгаладыкчы боду киржип турда. (автомобильдиң өртээнден камгалал төлевири 1 хуу болур).

ШКОЛАЧЫЛАРНЫ ОЗАЛ-ОНДАКТАН КАМГАЛАДЫРЫНЫҢ ДҮРҮМНЕРИ

1986 чылдың сентябрь 1-ден эгелеп камгалалдың чаа хевирин — школачыларны озал-ондактан камгаладырын киирген. Бо камгалал болза, бир эвес уруг кемдээшкинге таварышкан болза, школачының ада-иезинге болгаш өске-даа төрелдеринге материалдыг дуза чедиреринче угланган.

Ниити билигниң хүндүскү школаларының өөреникчилериң озал-ондактан камгаладырынга керээни бир чыл хуусаалыг кылдыр чарар.

Камгаладырының керээзин школачының ада-иези-биле азы ооң кады чурттап турары төрелдери-биле чарар.

Озал-ондак болган таварылгада ооң камгалаткан түңүн азы чогуур кезиин күрсхтрахование инспекциязы ол керээ ёзугаар төлеп бээр хүлээлгелиг.

Школачының кадыкшылынга дыка хоралыг болган таварылгада ол камгалаткан түңну ада-иезиниң бирээзинге азы ол школачының кады чурттап турары төрелинге төлеп бээр.

Камгаладыышкын керээзин школа дамчыштыр чыл санында-ла сентябрь 1-ден 30-ге чедир чарып турар. Камгалаткан кижилер школаның ажылчыннарындан ону харылап турар камгалал агентизинге чылда-ла 2 рубльди акша боду-биле төлеп турар.

Камгалаткан кижи дадывырларны төлээн соонда аңаа камгалатканының херечилелин тывсыр.

Школачы кадыкшылы дыка баксыраанындан чыл дургузунда (дыштанылгаларны база санаар) 1000 рубльге камгалаткан керээни чарган соонда, сентябрь 1-ден август 31-ге чедир камгалаткан деп санаар.

Бир эвес школачы чыл дургузунда ниити билигниң өске школазынче шилчээн болза, ол камгалаткан хевээр болуп артар. Өске районче азы хоорайже көжүп чорутканы база аңаа хамааржыр.

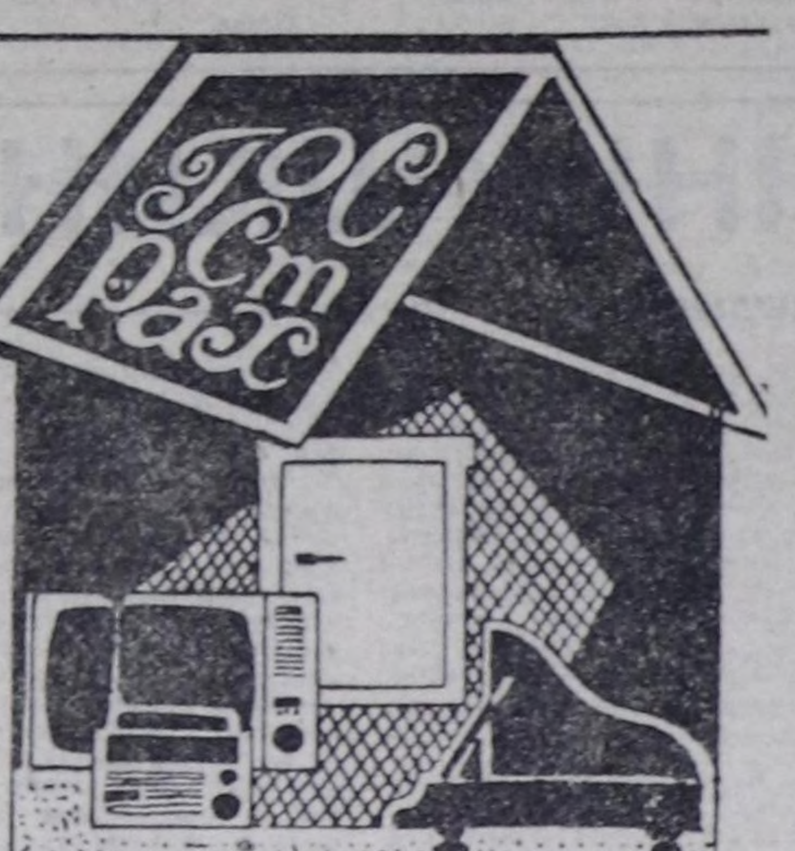

БАЖЫҢ ЭТ-СЕВИИ КАМГАЛАДЫРЫ

Бажың бүрүзүнде, квартира бүрүзүнде амыдыралга ажыктыг эт-херексел-ле хөй болгай. Олар чурттакчыларының амыдыралын каастап, ооң хостуг үезин улам чогумчалыг эрттирерингге дузалап турар. Ынчангаш кижи бүрүзү ол эт-севииниң бүдүн-бүрүн турарын күзээр. Ынчалзажок чамдық халаптар, таварылгалар кижиниң хөй чылдар дургузунда чыгдынып, саттынып алган чүүлдерин эдилээр арга чок кылып кааптып болур.

Ынчангаш бажыңның эт-херекселдерин камгаладыр талазы-биле керээни чогуур үезинде чарып алырын Күрстрах сүмелеп турар. Өрттүң, янзы-бүрү халаптарның, одалга системазының үрелгенинден эт-сеп эдилээр арга чок апарганда, суг дамчыдар хоолайлар чарылганындан сугга өдүп үрелгенде, база ону оор аппарганда — чардынган керээ ёзугаар ол чүүлдерниң түңүн страхование чери төлеп бээр.

Эдилеттинмес апарган эт-септиң керээде көрдүнген түңүнден ажырбайн Күрстрах чери төлеп бээр.

Бажың эт-херекселин ооң ниити түңүнден эдилээннилдев (үрелири-биле кады) ажырбайн, күрүнениң үүрмектеп садар өртээн ёзугаар 1 чылдан 5 чыл чедир хуусаага азы оон-даа кыска хуусаада — 2 айдан 11 ай чедир камгаладып ап болур.

Страхование төлевириниң хемчээли чуртталга бажыңының турар черин база ооң отка турушкуун барымдаалап, 100 рубль түңден 15-тен 40 көпеек чеде бээр.

Керээни 3 чылдан база оон өрү хуусаада чарып турда, 10 хуу чиигелдени көргүзер, а доктаамал камгаладыкчыларга өске-даа чиигелделерни көргүзер апаар.

АМЫДЫРАЛДЫҢ ХОЛУШКАК СТРАХОВАНИЕЗИ

Ээлчеглиг шөлээзиниң үезинде кым мурнуу чуктуң дадай эриктеринге дыштаныксавас, өңнүг чаа телевизор садып алыксавас, өг-бүле байырлалын таварыштыр чоок кижилеринге эки белек садып бериксевес боор. «А ынча акшаны кайыын алырыл?» — деп айтырыг тургустунуп келир болгай. Бир эвес силер амыдыралыңарны камгаладырының керээзин чарып алыр болзуңарза, ынчан ол айтырыг шиитпирлеттине бээр. Күрстрахование силерниң күш-ажылчы акша чыылдазының чаа хевири болур.

Амыдыралдың холушкак страхование керээзин кым чарып болурул, ону кандыг хуусаада чарарыл?

Амыдыралдың холушкак страхованиезин 16 хардан 70 хар чедир назылыг кижилер 5, 10, 15, 20 чыл хуусааларда чарып ап болур, чүгле керээ чарган хуусаа ук кижи 75 хардан өрүлевейн турда, доостур ужурлуг.

Камгалаткан түңну кандыг таварылгаларда төлеп бээрил?

Камгаладыышкынның хуусаазы төнгенде, кемдээшкин соонда, зар хораннанышкын соонда, саргы энцефалидинден азы полиомиелиттен аараанының азы керээде көрдүнген өске-даа чүүлдерден хамаарыштыр ажылдаар аргазын бүрүн азы чамдык кезиин чидиргенде азы ол кижи мөчээнде камгалаткан түңну кезик-чамдыызын азы бүрүнү-биле камгалаткан кижиге төлеп бээр.

Камгаладырының дадывырының хемчээли чүден хамааржырыл?

Дадывырның хемчээли камгаладыышкын түңүнден, керээниң хуусаазындан, камгаладыкчының назы-харындан хамааржыр. Ол дадывырны силер ажылдап турар черинерниң бухгалтериязын дамчыштыр туда санажылга чокка-даа, страхование чериниң агентизинге кандыг-даа тариф ёзугаар туда акша-биле-даа төлеп болур силер. Бир эвес камгаладыышкын керээзи «Б» тариф ёзугаар чардынган болза, камгалаткан кижи ниити ажылдаар шинээн чидиргенде, аңаа төлээр ужурлуг түң ийи катап улгадыр, а «В» тарифке чардынганда — үш катап улгадыр. Амыдыралдың холушкак хевириниң страхованиезиниң керээзин чарганда, ай санында төлээр дадывырның хемчээлин дараазында таблица ёзугаар тодарадыр:

Амыдыралдың холушкак страхованиезин «А» ТАРИФ ёзугаар керээ чарганда айда камгалал дадывырының хемчээли (камгалаткан түңнүң 100 рубль бүрүзүнден)

Камгалаткан кижиниң назы-хары	Камгалатканының хуусаазы 5 чыл (руб. копеек)
16—29	1—74
30—37	1—75
38—42	1—76
43—47	1—77
48—53	1—78
54—55	1—79
56—57	1—80
53—59	1—81
60—62	1—83
63—65	1—86
66—68	2—00
69—70	2—04

Камгалаткан кижиниң ниити ажылдаар шинээн оскунганда камгалаткан түңүн ийи катап ажыр төлээр таварылгада амыдыралдың холушкак страхованиезиниң «Б» ТАРИФ ёзугаар чарганда айда камгалал дадывырының хемчээли

16—29	1—77
30—37	1—78
38—42	1—79
43—47	1—80
48—53	1—81
54—55	1—82
56—57	1—83
58—59	1—84
60—62	1—86
63—65	1—89
66—68	2—03
69—70	2—07

Камгалаткан кижиниң ниити ажылдаар шинээн оскунганда камгалаткан түңүн үш катап ажыр төлээр таварылгада амыдыралдың холушкак страхованиезин «В» ТАРИФ ёзугаар чарганда айда камгалал дадывырының хемчээли

16—29	1—80
30—37	1—81
38—42	1—82
43—47	1—83
48—53	1—84
54—55	1—85
56—57	1—86
58—59	1—87
60—62	1—89
63—65	1—92
66—68	2—06
69—70	2—10

БИЛИП АЛЫҢАР

Транспорт аймаан эки тура-биле камгаладырының керээзин ёзугаар чылда төлээр акшаңарның түңү 30 рубльден ажа бээр болза, азы Авто-комбиге чарган керээңер 50 рубль болур болза, ону ийи аңгы үзүп төлеп болур: ол түңнүң чартыын — керээ чарып турар үеде, а арткан кезиин— камгаладыышкын керээзи күштүг болуп киргениниң соонда 4 ай дургузунда төлеп болур.

Транспорт аймаан ийи чыл ажыг үеде үзүктел чок камгаладып келген болгаш ол үениң дургузунда бодунуң буруузу-биле авария кылбаан кижилерге — акша төлээрин 10 хуу хемчээлге чиигедир, а үш чылдан хөй үеде бодунуң буруузу-биле авария кылбаан болза, 15 хуу хемчээлге чиигедир.

Страхование төлевирин бухгалтерия дамчыштыр туда санажылга чокка ажылдап турар черинден төлеп-даа, страхование агентизинге туда акша-биле-даа төлеп болур. Автомобиль ээлери билип алыңар: Авто-комби страхованиези 1986 чылдың январь 1-ден эгелээн.

Автотранспорт аймаан болгаш Авто-комби страхованиезин чарарының талазы-биле айтырыгларны Күрстрах инспекциязындан азы силерниң ажылдап турар чериңерни ол талазы-биле харылап турар камгаладыышкын талазы-биле агентиден долузу-биле билип ап болур силер.

Тыва АССР-ниң Күрстрах эргелели

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы, Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1. ТС—00238